

и 5667

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ ГРОМАДОЗНАВСТВА В ПРАЗІ
INSTITUT UKRAINIEN DE SOCIOLOGIE À PRAGUE
Sous la direction de M. Chapoval

Prof. V. Koval: Les bases sociales de la coopération agricole.

Проф. В. Коваль.

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПРИРОДА
СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКОЇ
КООПЕРАЦІЇ.**

ПРАГА. 1927.

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ ГРОМАДОЗНАВСТВА В ПРАЗІ
INSTITUT UKRAINIEN DE SOCIOLOGIE Á PRAGUE
Sous la direction de M. Charoval

Prof. V. Koval: Les bases sociales de la coopération agricole.

Проф. В. Коваль.

100953

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПРИРОДА
СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКОЇ
КООПЕРАЦІЇ.**

ПРАГА. 1927.

Князь В. Козлов

Професор
Володимир Дмитрович
КОВАЛЬ.

(Помер у Празі 21 березня 1927 р.)

* * *

В. Д. Коваль народився 2 лютого 1885 р. В р. 1912 визначно закінчив науку в Київській Політехніці на астрономічному відділі. Працював після в Бюрі сільсько-господарської механіки в Петербурзі, приймаючи жваву участь в астрономічній літературі; спеціалізуючись як інженер сільсько-господарських машин. В 1915 р. перейшов до Києва — до Українського Союз-банку, як фахівець машинобудівлі, й з цього почалася його енергійна праця на полі організації української сільсько-господарської кооперації. Будова майстерень і заводів, купівля кооперацією заводу плугів Гена, розмах праці Кооперативного Централу, праця в багатьох громадських і наукових закладах, професорська діяльність в Київській Політехніці — ось в чому проходило життя В. Д. Потім тяжка праця в умовах військового большевизму й нарешті — еміграція. Тут, на еміграції, складання й видавання фахової літератури, ректорування в сільсько-господарському технікумі в Німеччині і т. п. Невтомна праця підорвала сили, а енергія не покидала. В українських високих школах не пощастило небіжчикові: професор Київської Політехніки, видатний фахівець в машинобудівлі, видатний економіст — він, одначе, не був обраний в Українській Господарській Академії в Подєбрадах.

З підточеними вже силами, але з неослабною енергією працював він в Українському Інституті Громадознавства, як директор економічно-технічного відділу. Низка його визначних праць написана в ліжку. Передсмертною працею вважав він свою велику розвідку „Аграрна Історія України“. Він її майже закінчив. В передсмертних стражданнях, забуваючи себе, він дописував останні рядки, боючись не закінчити праці...

Оця його праця є останньою, даною до друку за його життя.

Світла пам'ять щирому робітникові на тернистій українській ниві!

Проф. В. Коваль.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПРИРОДА СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ.

Подібно до того, як у 18 столітті процес т. зв. промислової революції, викликав перехід людскости до нової системи народнього господарства — капіталізму, так і в другій половині 19 століття почався другий не менше глибокий, далеко ще не закінчений процес, котрий можна назвати сільсько-господарською революцією. Цей процес визначив перспективи не менше глибоких змін в народньому господарстві, ніж це зробила «революція промислова». Зміни ці і їх дальші наслідки в соціяльній структурі і в народньому господарстві полягають в тому, що процес розвитку народнього господарства пішов не у всіх галузях тією колією, яку визначила для промисловости «промислова революція». Сільське господарство, в якому працює найбільша кількість населення навіть головних промислових країн, виключаючи Англію, виявило ясні тенденції розвиватися цілком иншим шляхом, ніж ті, якими розвивається галузь промисловости.

В той час, як промислові і почасти торговельні підприємства в більш менш ясній вже степені переживають процес вимірання дрібних самостійних підприємств, процес пролетарізації дрібних промислових власників і процес концентрації капіталів у всеохоплюючих синдикатах, трестах і т. д., що зосереджують в нечисленних руках всі головніші галузі промисловости і торгівлі, в той самий час у сільському господарстві виявляється цілком протилежний процес, який виявив надзвичайну живучість дрібного господарства і відсутність не тільки процесу вимірання його і натомість концентрації капіталів в сільському господарстві, а навпаки, — навіть виявилась надзвичайна його відпорна сила і успішна боротьба і навіть збільшення числа дрібних господарств за кошт господарств капіталістичних.

Наскільки цей процес ще до недавнього часу мало ще був визначився і мало був досліджений показує те, що К. Маркс в 3-му томі «Капіталу» вже цілком недвозначно пророкував такі самі шляхи еволюції для сільського господарства, які він визначив вже для про-

мисловости і торгівлі, а К. Каутський, напр., розвиваючи погляд К. Маркса до Ерфуртської програми, цілком безапеляційно вже про-рокував: «неминуча загибель дрібного господарства — це червона нитка, що проходить через всю мою працю. Дрібне селянське господарство — економічно скінчена вже справа». Але не тільки серед марксистів панували ще до недавнього часу такі безапеляційні погляди. Досить було економістів і буржуазного напрямку, які при-тримувались в більшій чи меншій мірі того самого напрямку думання.

Але життя показало глибоку помилковість таких теорій. Всю хибність їх довів вже один факт, що в корні перевернув подібні твердження.

Сільсько-господарська криза, що почалася в європейському хліборобстві в кінця 70-х років, ніде не привела до вимірання трудових господарств і найтяжче вдарила не по дрібних, а по великих господарствах.

Такі кризи, в сфері промислового і торговельного життя, завше як-найглибше руйнували і нищили дрібні підприємства, а в сільському господарстві вони лише загартували стійність трудових господарств.

Численні факти і статистичні досліді доводили це майже вичер-пуюче. Так проф. К. Косінський*), аналізуючи мобілізацію земельної власности в державах Німеччини, на підставі численного розробле-ного матеріялу, приходить до категоричного висновку: «капіталі-стичні підприємства (більше 20 гектарів,) тратять свою землю і змен-чуються в числі». «Сельское хозяйство раскапитализовывается и земля переходит в х-во трудовое». Проф. В. Левитський**), аналі-зуючи вплив с.-г. кризи у Франції, приходить до висновку: «що тор-кається дрібного господарства, то про нього мало сказати, що воно краще переживає кризу, ніж великі та середні господарства, але воно в де-якій мірі навіть виграло від кризи».

Відносно Сполучених Американських Штатів, що мають особ-ливо буйний розвиток капіталістичних форм господарства і, що най-важніше, мають прекрасно розроблені статистичні досліді кожні десять літ, висновок може бути особливо показний. Так в прекрас-ному аналізі ценза 1910 р. навіть визначний марксист-інтернаціоналіст Г. Гіммер***) змушений був зробити цілком категоричні висновки, що «в Сполуч. Штатах величезна більшість ферм суть трудові го-сподарства», що «в більш розвинених районах капіталізм розкла-дається», що «дрібно-трудова г-во розширює поле свого господарю-вання», що «капіталістичне хліборобство нищиться, роздроблюється і дрібнішає» і т. д.

Навіть Ленін в своїй великій, злобній і наскрізь фальшивій «науковій» розвідці****) «Новые данные о развитии капитализма в

*) Проф. В. Косинский. Основные тенденции в мобилизации земельной собственности, ст. 103.

**) Проф. Левитский В. Ф. — С-х кризис во Франции Харьков. 1899.

***) «Завътъ», Июль 1913 г.

****) В. Ленин. — Новые данные о законах развития капитализма в земледелии (ст. 238).

земледелии», розглядаючи цілий ряд таблиць тої самої американської статистики мусів написати, що «повидимому получается совершенно бесспорный вывод, что «мелкое» производство в земледелии интенсивнее крупного, что с уменьшением «размеров» производства увеличивается интенсивность и производительность земледелия, что следовательно капиталистическое производство в земледелии держится только экстенсивным примитивным характером хозяйства». Всі зусилля Леніна довести, що се тільки так здається, а в дійсності інакше, приводять його все таки до необхідности визнати, що «в промышленности 11% крупных предприятий держат в руках свыше $\frac{8}{10}$ всего производства... В земледелии сравнительно с этим царит еще распыление». ст. 270.

Вже сам той факт, що на арені соціального життя встановилася міцно й непохитно величезна маса самостійних, дрібних, трудових продуцентів, більша числом, ніж всяке інше соціальне угруповання, маса, що не виявляла тенденції до загибелі, а навпаки виявляла волю до затримання й розширення, вже самий цей факт можна вважати одним з найголовніших явищ сучасного соціального життя, і на тенденції дальшого соціального розвитку він мусить діяти, як один з найсильніших факторів. В процесі закріплення дрібного господарства в сільському господарстві, в процесі визначення шляхів еволюції сільського господарства, шляхів цілком протилежних тим, якими йде еволюція промисловости, і полягає згадана вище «сільсько-господарська революція».

Заглиблення й розширення цього процесу несе не менш глибокі зміни в соціальні й економічні відносини цьогочасного світу, ніж ті зміни, що їх викликала промислова революція 18 віку.

Дані, що прислужилися до встановлення факту життєздатности і великої відпорної сили дрібного сільсько-господарського підприємства, були, як уже зазначено вище, головним чином статистичного характеру. Іменно статистичні досліді і цифри похитнули твердження про те, що «дрібне сільське господарство економічно вже скінчена справа». Але хоч ці досліді зробили велику щілину в теорії про пролетаризацію дрібних власників у сільському господарстві і про концентрацію в ньому капіталів, щілину, яка не тільки була одною з головніших причин т. зв. «ревізіонізму», але привела де-які мадксистські партії, як напр. австрійську соціал-демократичну партію, навіть до офіційного і програмового визнання життєздатности дрібного сільського господарства, та це ще не позбавляє деяких ортодоксальних марксистів можливости заперечувати правдивість висновків із статистичних дослідів. Стараються заперечити правдивість цих висновків не тільки комуністи (Ленін — «Новые данные о развитии капитализма в земледелии»), але й більшість соціалістичних пролетарських партій далі тримається що-до цього питання досить невиразних позицій. Причиною цьому була безперечно недостача статистичних даних та односторонність дослідження, яке базувалось головним чином на статистичних дослідях. Найменше до недавнього часу уділялось уваги аналізу природи тих факторів, які викликали зазначену вище т. зв. «с.-г. революцію». Аналіз цих фак-

торів не тільки позбавив би однобокості дослідів, заснованих на статистичних даних, але й дав би їм наукову обґрунтованість і ясність.

Які ж головніші фактори можна вважати за керуючі в еволюції сільсько-господарського підприємства? Цих факторів три. Першим із них є ті наукові відкриття, що зроблені в сільському господарстві, і розвиток агрономічної науки в 19 віці, другий фактор — сільське господарство чим далі, тим більше втрачало натуральні форми і переходило в ринкове господарство, і нарешті третій фактор — сільсько-господарська кооперація. Особливо мало надають ваги економісти першому з цих факторів, хоч роля його без сумніву була рішачою, бо нові винаходи в сільському господарстві і розвій сільсько-господарської науки мали на сільське господарство цілком протилежні впливи, ніж відкриття техніки і розвій технічної науки на промисловість. Є факт, що власне нові технічні винаходи і науковий розвій технічного знання дали в руки промислового підприємця величезну перевагу над дрібними підприємствами і зробили «промисловою революцією». В сільському господарстві нові винаходи і розвій сільсько-господарської науки не дали великому капіталістичному с.-господарському підприємству таких самих переваг, як у промисловості. Сільсько-господарська наука і нові агрономічні відкриття дали коли не однакові можливості їх використовувати і капіталістичному великому, і дрібному господарству, то навіть дрібному г-ву більше цих можливостей, ніж великому.

Так винахід парової машини дав незміряні можливості капіталістові, і тільки власник великих капіталів міг використати їх в повній мірі, винахід машин прядівних та ткацьких, що замінюють одна машина тисячі робочих рук, так само міг використати тільки капіталіст, винахід машин для оброблення металів, машин, що дали змогу поставити масовий виріб і замінити одною машиною сотні й тисячі робітників, також міг використати тільки капіталіст, бо для організації підприємства треба було не тільки лише самих машин, але й відповідних будівель для скупчення виробництва та силових станцій на тисячі кіньських сил і т. д.

Організація великого промислового підприємства давала змогу зменшити кількість потрібних робочих рук в сотні і тисячі крат, робила продукцію незмірно дешевшою і досконалішою і цим одним уже робила капіталістичне гос-во вищою господарчою формою, позбавляла дрібні підприємства можливості як-небудь конкурувати з ним і тим засуджувала їх на загибель. Пролетаризація дрібніших підприємств і зріст буржуазної класи й були неминучим наслідком «промислової революції».

Наукові надбання й винаходи в сільському господарстві мали цілком інший характер, ніж в промисловості.

Одним з найбільших придбань с.-г. науки 19-го віку було дослідження питання про родючість ґрунту і споживання рослиною потрібних їй річей.

До в'ясування цього питання сільський господар цілком залежав од природи. Земля родила тільки доти, доки не виснажувалась,

і щоб повернути її родючість, треба було зоставляти її в залежі, в довголітніх парах, угноювати гноєм і т. д.

Для того, щоб провадити господарство і мати змогу оставляти землю в залежі, перелогах, парах і т. д., треба було мати великі земельні простори; треба було провадити велике скотарство і т. д. Звичайно, що це могло дозволити собі тільки велике господарство з великими земельними просторами, з широковеденим скотарством, і звичайно, що таке великоземельне господарство мало велику перевагу над дрібним господарством, яке не мало великих земельних просторів ні для того, щоб залишити виснажену землю в залежі, ні для випасу потрібної кількості худоби, щоб мати від неї не тільки господарський прибуток, але й потрібну кількість гною.

Від 30-х років XVIII ст., каже проф. Слабченко*), в Європі дрібно-помісне господарство, в зв'язку з широким експортом до Америки і впливом туди робітників, потроху падає. Воно не може вижити своїх власників через виснаженість ґрунтів, велику черезпосицю, відсталість знаряддів сільської праці і т. д. Дрібний вільний землевласник при багатому і добре захищеному сусіді не міг себе почувати твердо. Великий власник рядом легальних та нелегальних актів відбрав у нього землю, а далі притягав на свою службу населення і вільного селянина робив кріпаком».

Краще ніж де-инде бачимо ми в минулому на Україні цей розцвіт великих сільсько-господарських підприємств, поміщицьких латифундій на її великих земельних просторах і хронічний занепад дрібних сільських господарств, а також і споконвічну боротьбу селянства з своїм класовим ворогом — земельною аристократією за земельні простори. Розширення земельних просторів було єдиним порятунком для дрібного господарства.

Глибокий переворот настав з часу наукового з'ясування законів родючості ґрунту і споживання рослиною необхідних їй річей.

Розпочаті Лібіхом, розвинуті Кюном, П. Ваґнером, Гельґрієном, Грандо та іншими ученими досліди над цим питанням точно встановили, що для розвитку рослини потрібно тільки 9 елементів, з яких углець, кисень, водень рослина бере з повітря і почасти з ґрунтових вод, значить має їх в необмеженій кількості, а решту 6 елементів рослина знаходить собі в ґрунті. Але з цих елементів, власне з їх сполучень, рослина потребує в значній кількості 3 елементи — фосфор, калій та азот, яких найчастіше й бракує в ґрунті. Довзано, що недостачу цих елементів можна поповнити: фосфор перероблений з фосфоритів, поклади яких на землі є величезні, або який є побічним продуктом при виробі чугуна, калій можна черпати з величезних покладів коло Страсфурта в Німеччині, а азот можна в формі селітри брати з покладів у Чілі, або добувати з азоту повітря, а також можна збагачувати ґрунт на азот, засіваючи азотозбірні рослини, які сами добувають азот з повітря.

З часу цього відкриття сільське господарство вже не залежало від ласки природи і земельних просторів. В руках його була змога

*) Проф. М. Слабченко. Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни, ст. 146, 149, т. I.

поновити родючість ґрунту не тільки залежом, перелогом, паром і т. д., а безпосереднім додаванням в ґрунт тих річей, яких у нього бракує. Але ці нові відкриття не тільки давали змогу поновити родючість ґрунту, але давали теж змогу й побільшити врожаї. Так, коли в Данії р. 1875 пшениця родила 30,9 бушелів, а жито 24,7, то мінеральні угноєння побільшили врожаї в 1913 р. до 43,1 та 27,0 бушелів, а в Німеччині з 12,7 гектолітрів пшениці в 1879 році до 18,7 гл. в 1913 р. і жита з 9,4 до 19,1 гл.

Без сумніву ці самі можливості від цього відкриття одержувало і велике капіталістичне г-во, і воно не пропустило його використати, але в той час, як для капіталістичного господарства було ще лише переходом до ліпших способів повернення родючости ґрунту, для дрібного сільського г-ва це були не тільки ліпші способи, а порятунок, новий міцний фундамент, на якому воно могло перебудуватись і зміцнити себе в боротьбі з ворожими силами. Про це може свідчити те, що в одній Німеччині вже р. 1887 дрібні господарі тільки через один Імперський Кооперативний Союз закупували 1.279.000 центнерів мінеральних гноїв (центнер—3 пуди), а р. 1916 ця кількість виросла вже до 67.754.000 центнерів; в Італії дрібні господарі через Федерацію Консорціумів закупили в 1920 році 3.807.000 квінталів гноїв, що складало 50% всіх мінеральних гноїв, які закупила Італія взагалі, і т. д. І не тільки збільшення врожаїв, не тільки повернення родючости землі, але й розширення площі землі під с.-г. культурами дали ці відкриття дрібному господарству. Коли перше воно мусіло що-найменше $\frac{1}{3}$ землі лишати в парах, то с.-г. відкриття дали йому можливість зовсім позбутись того, щоб залишати землю облогом, і дали натоміць змогу засівати всю площу землі, не зменшуючи врожаїв. Так в 1907 році в Німеччині в господарствах од 2 до 5 гектарів осталися лише од 0,87 до 1,93% площі під парами, а в капіталістичних господарствах (200 гект. і більше) од 0,99% до 5,27% до 5,27%*).

Ще більше цьому сприяло наукове розроблення теорії оброблення ґрунту. У нас на півдні України, на південному сході Росії, в східній частині Сполучених Штатів Америки, де примхлива природа скупа на дощі і посиляє їх нерівномірно, де степи в літку вигорають од спеки і земля давала врожай лише в ті роки, коли вчасно випадав дощ, в таких місцевостях можливе було лише велике капіталістичне господарство з великими отарами овець, табунами коней і стадами рогатої худоби, з великими просторами землі в облогах.

Але з того часу, коли були винайдені способи т. з. «сухого хліборобства» на величезних просторах ланів сухих степів вкорінилось і пишню розцвіло дрібне господарство. Чорний та херсонський пари, міжрядне оброблення, широкорядні посіви, використання снігових вод, вибір засухостійких культур і т. д. дрібне господарство могло вже використовувати у всякім разі не гірше, ніж велике. Найкращим прикладом до цього можуть служити західні частини Сполу-

*); Проф. Косинский, Основные тенденции мобилизации земельной собственности, ст. 161.

чених Штатів, де латифундії зменшили кількість землі на 1,1 мільйонів акрів, дрібні ферми збільшили на 2 мільйони, середні — на 5 мільйонів*). Так само дрібному господарству доступні стали і всі винаходи селекції і придбання відповідних місцевих сортів рослин і ніяких особливих труднощів в порівнянні з великим господарством воно в цьому не мало. Але особливу роль відіграли тут винаходи й удосконалення в с.-г. машинах, які більш сприяли дрібному господарству, ніж великому, бо тенденції цих винаходів були цілком інші, ніж у промисловості. Серед усіх винайдених та удосконалених с.-г. машин величезна їх більшість сприяла більше трудовому, ніж капіталістичному господарству, через те, що не було винайдено ні одної такої с.-г. машини, яка б заміняла одна тисячі робітників, і використання парових, нафтових, електричних двигунів ніде в сільському господарстві не давало можливості приводити в рух од одного двигуна зразу сотні машин, як це сталося в промисловості.

Вже удосконалення плуга робило мало не цілий переворот в сільському господарстві на користь дрібного господарства. Шафонський в його «Топографическом описании Малой России» на ст. 168 пише про колишні плуги: «Вони в своєму складі такі важкі в роботі, що по шість і вісім волів треба до них запрягати, та ще й воли ідуть з великою натугою і дуже поволі; до плуга не можна менше від трьох людей вживати»... Вже ця виписка показує, що дрібному господареві, який міг мати що-найбільше 3-4 воли, нічого було й думати про удосконалене оброблення землі. Це було найбільш доступно великим господарствам з великим числом худоби. Винайдення теперішніх конструкцій плугів, якими легко можна орати навіть парюю коней, та які мають ще й сідало, що не втомлявся робітник, прислужилось дрібному господарю незмірно більше, ніж великому, бо зразу зробило доступним для нього як-найдосконаліше оброблення ґрунту і полекшило йому роботу. Винайдення жневарок, сноповязок, кінних грабель і т. д. також прислужилось однаково як дрібному господарству, так і великому. Правда, одна сноповязка робить при одному робітнику і чотирьох конях те, що може зробити 40 женців і тим рятує велике господарство в найкритичніший період — жнива — од нестачі робочих рук, але не менші вигоди вона дає дрібному господарству, бо коли раніше вже 5 десятин озимого посіву середня сім'я ледве могла вправити за жнива, бо це вимагало 50 тяжких робочих днів, то сноповязка ту саму роботу виконує дрібному господареві за $1\frac{1}{4}$ дня, а по ціні вона для нього не є недоступна. Найтяжча, спішна й відповідальна праця стала для дрібного г-ва легкою і скорою. Ті робочі дні, що витрачались раніше на жнива, дрібне господарство може тепер витрачати на інші с.-г. роботи, на збільшення інтенсифікації господарства. Досить порівняти це з яким-небудь прядивним або штампувальним станком, десятки яких приводяться в рух зразу од одного двигуна, та які виробляють при одному робітникові те, що можуть виробити інакше тільки сотні і навіть тисячі робітників при ручній праці, щоб побачити глибоку прин-

*) Ленин. Новые данные о законах развития капитализма в земледелии, ст. 227.

ципову різницю між цими винаходами промисловости і винаходом жневарських машин. Прядивний чи штампувальний станок може найраціональніше використати тільки той, хто може поставити таких станків десятки, хто може вибудувати для них відповідне фабричне помешкання і поставити відповідну силову станцію — цеб-то тільки капіталіст, сноповязалку чи жневарку може використати так само дрібний, як і великий господар, бо своєю ціною вона цілком приступна і для дрібного господаря і не вимагає ніяких інших витрат ні на помешкання ні на установку, ні на силові станції. Всі зусилля конструкторів с.-г. машин піти тим самим шляхом, яким ішли конструктори промислових машин, завершилися повною невдачею, бо винайдені ними машини, як напр. хедери, пушбайндери, жневарки-молотарки і т. д. виявили свою наздвичайно малу придатність і малу рентабельність і розповсюдження широкого не здобули. Навіть останнє слово техніки — трактори вигідніші і придатніші для дрібного господарства, ніж для капіталістичного. Про це може найкраще свідчити той факт, що чим далі тим більше с.-г. машинобудівництво перестає будувати великі трактори-левіафани на 80—100 сил. Проф. Макаров каже, що «за останні 6 літ середня вага трактора зменшилась на 30%; коли в 1914 р. найбільш розповсюджені трактори мали 25-30 кінських сил, то в 1916 р. середній тип мав уже 17,5, а в 1921 р. тільки 15,2 кінських сил»^{*}). І цілком, і величиною, і конструкцією ці машини цілком приступні для дрібного господарства, і не диво, що в Сполучених Штатах, напр., вони розповсюджуються в сотках тисяч саме в дрібних господарствах. Вже ці, тільки головніші дані про нові відкриття і наукові дослідження в сільсько-господарській промисловості показують, що вони мали цілком інший характер, ніж відкриття і розвиток технічних дисциплін для промисловости і що вони не дали в сільському господарстві капіталістичному підприємству таких незміряних переваг над дрібним господарством, як це мало місце в промисловості. Можна сказати, що навпаки — винаходи в сільському господарстві і розвиток агрономічної науки для дрібного господарства були позитивніші ніж для великого і відкрили незмірно широкі можливості і перспективи для зміцнення його становища і дали йому в руки нові засоби в боротьбі з ворожими силами.

Другий фактор не менш сильний, який зміцнював дрібне сільсько-господарське підприємство, це — все глибший і ширший перехід його од натуральних форм до форм риночного господарства. Ще до 50-х років минулого століття дрібне господарство не тільки на Україні, але й в Західній Європі мало характер майже виключно натуральний і намагалось майже всі свої потреби задовольняти само. Тільки рідкі предмети, як сіль, де-які залізні вироби і т. п. купував селянин на ринку, а одягу, обув, предмети домашньої потреби, господарче знаряддя і т. п. старався він виробляти сам. Навіть у тих випадках, коли дрібному сільському господареві потрібний був ремісник, то і ремісник той був такий самий хлібороб. Так напр. в Смілянському районі 1885 р. тільки 15,7% ткачів не мали свої зем-

^{*}) Проф. Н. Макаров. Условия и пределы приложения тракторов в сельском хозяйстве.

лі і жили виключно зі свого ремесла, безземельних кравців було лише 31,9%, безземельних кушнірів 12,5% і т. д. А більшість ремісників не тільки мали землю, але й хліборобство було їх головним промислом*).

Це витворювало велику замкнутість дрібного сільського господарства і відірваність його від околиць світу. Незалежність і самостійність його була в ту пору найбільша, але разом із тим потреба все самому виробити вимагала і найбільшої універсальності його організації, уміння все самому зробити і все поспіти зробити. Розподілу праці і спеціалізації в тій чи другій галузі в широкому масштабі не могло бути, технічне удосконалення могло провадитися тільки в примітивних формах. Ця причина разом із другими витворювала таке становище, що разом з великим напруженням праці в сільському господарстві потреби сільського господаря задовольнялися тільки в примітивній формі.

З розвитком промисловості, з ростом промислового і мійського населення і особливо з розвитком парового транспорту в 19 віці, це становище дрібного сільського господарства глибоко міняється. Зріс у величезній кількості попит на продукти сільського господарства і росла ціна на них. В Західній Європі особливо сильний процес зросту цін і попиту на продукти сільського господарства почався вже в кінці XVIII віку і розвинувся в XIX віці, а на Україні далеко півніше і йшов з перервами і депресіями то в звязку з континентальною наполеонівською війною, то з великими врожаями в 20-х роках в Західній Європі, то з цюлом в 20 карб. на четверть, встановленим в Англії, то з заборонаю ввозу у Францію в роках 1819-1832 і т. д. Першу половину XIX ст. використовувало сільське господарство, головним чином Німеччини і Франції, ввозячи збіжжя в Англію, Голандію, Скандинавські країни. З цієї самої пори і дрібне сільське г-во втягується в риночний товарооборот. Особливо цьому сприяли великі податки, наложені на селянське господарство, і потреба в грошах після наполеонівських війн. Зріст цін за цей період досяг величезної цифри, бо коли в 1756 р. ціна чвертки пшениці була 50 коп., то в 1789 р. вона зросла вже до 5 карб., в 1846 р. до 5 карб. 93 коп., в 1853 р. — 6 карб. 05 коп., в 1870 р. 7 карб. 20 коп.

Разом із тим мійська промисловість викидала на ринок предмети потрібні селянинові, з якими не могли конкурувати селянські вироби ні по ціні, ні особливо по якості. З'явився цілий ряд нових предметів, без яких селянин не міг обійтись, як напр. гас, цукор і т. д. Масова продукція і машинове виробництво непереможно примушували сільського господаря поділити свою працю з промисловим населенням. Простий розрахунок показував йому, що далеко вигідніше ту працю, яку він витрачав на вироб домашнього полотна, на тесання дерев'яної осі і т. д. передати промисловості, що спеціально для того працює. Але для того, щоб купувати, треба грошей, а здобути їх можна було лише продажем продуктів, що виробляло сільське господарство. Цьому сприяв і зростаючий попит на продукти

*) Лисенко. Очерки домашніх промислов. II вып. ст. 69—71.

сільського господарства і зростаючі ціни на них. Поволі, але неухильно дрібне сільське господарство втягувалось в грошовий оборот ринку, губило свою замкнутість і тим входило в світовий розподіл праці, закидаючи цілий ряд функцій, які краще і дешевше робили спеціальні промислові підприємства, а натомість удосконалюючись в спеціально хліборобських функціях, вибіраючи з них до того ті, які найбільше вигідні, як з огляду на риночні умови, так і з огляду на умови світового розподілу праці і спеціалізації. Наскільки глибоко пройшов зріст риночности дрібного господарства можна вказати хоч би на приклад Швейцарії, де навіть дрібні господарства від 3 до 5 гектарів на ринок збувають 67% своєї продукції і самі споживають тільки 33%, середні на ринок збувають 76%, а заможні господарства розміром від 30 до 70 гектарів на ринок збувають навіть 84%. І чим далі, тим більше зростає кількість продуктів, які дрібне сільське господарство вивозить на ринок. Так, коли в роках 1901—1903 швейцарське дрібне господарство вивозило на ринок 72% своєї продукції, а споживало само лише 28%, то в роках 1910—1916 воно вже вивозило на ринок 79% а само споживало лише 21%. Для Чехії підрахунки виказують на підставі праці проф. Брдліка такі цифри: в господарствах од 2 до 3 гектарів 53,6%, од 5 до 20 гектарів — 62,5% од 20 до 100 гект. — 82,9%. Навіть на Україні селянське господарство звязалось з ринком за останній час дуже щільно. В 50-х роках минулого століття не-кріпацькі дрібні господарства вивозили на ринок всього 10% всього хлібного продажу, а 90% давали поміщицькі господарства*). В останні перед війною роки як показують бюджетні земські дослідження напр. в Старобільському повіті на Харківщині, господарства розміром од 1 до 4 десятин віддавали на ринок од 29,3% до 43,6% своєї продукції, господарства від 4 до 10 дес. — від 28,4 до 33,5%, а на Чернигівщині по обчисленням Н. Кострова селянське господарство продас од 31,5% до 83,3% тих продуктів, які виробляє**).

Яке було значіння зростаючої риночности? Значіння було те, що дрібне господарство почало продукувати не тільки те, що йому потрібно для власного споживання, але й те, що найбільш було вигідне. Воно дістало змогу купувати далеко дешевше ті предмети, які перше виробляло само, то ще й досконалішого виробу, а замість того могло продукувати ті продукти сільського господарства, що на їх ціна на ринкові стояла найвище. Одною з кращих до цього ілюстрацій може служити сторінка з історії данського дрібного господарства. На бідних данських землях існування його було тяжке і тільки зростаючі ціни і попит на збіжжя в першій половині XIX століття давали йому можливість так-сяк існувати. Продажем де-якої частини своєї зернової продукції воно так-сяк могло покривати свої риночні закупки. Але з 70-х років минулого століття продукція хліба в Америці і довів збіжжя з Америки до Європи починає так швидко і невпинно зростати, що це спричинило глибоку кризу в європейському

*) Яворський — Україна в епоху капіталізму.

***) Прокопович: С.-х. кооперация ст. 4. Костров: Очерки крестьянских хозяйств Черниговской губ. ст. 205. Крестьянская Россия. Прага. 1925 ст. 232.

сільському господарстві. В Америці збір збіжжя, порівнюючи з 1831 роком зріс з 93,6 мільйонів чверток в 1851 р. до 182,6 мільйонів чверток, а в 1877 р. до 403 мільйонів. Вивіз хліба до Європи спричинив надзвичайне зниження цін, про що може дати уявлення така таблиця*).

Роки	Ціна пшениці в Англії в марках за 1.000 кіло	На Україні за пуд
1871	246,4	144 коп.
1881	180,4	118 „
1891	128,2	81 „
1896	—	74 „

Таке зменшення цін не могло не відбитись на сільському господарстві взагалі, а на дрібному особливо катастрофічно. Викидаючи на ринок ту саму кількість продуктів, воно одержувало за них вдвоє меншу ціну і тим зменшувалась вдвоє і його купівельна сила. З тяжкого становища, викликаного кризою, вивела дрібне сільське господарство можливість перестроїти свою організацію і пристосувати її до умов ринку, виробляючи для ринку тільки те, за що можна було одержати найбільшу ціну. Данське дрібне господарство і зробило цю перебудову дуже влучно, перейшовши з зернової продукції на продукцію продуктів скотарства, особливо молочарства, на які близький лондонський ринок мав і великий попит і давав високі ціни, і на якому на далекій віддалі не могла конкурувати Америка. На продукти скотарства взагалі ціни впали значно менше, ніж на збіжжя, яке було головним продуктом сільського господарства Америки в той час. Ілюстрацією для цього може служити така таблиця індексів цін на лондонському ринкові**):

Роки	Хлібні продукти	Мясні продук.
1867—77	100	100
1878—87	79	95
1888—97	62	81

Оцю менню риночну кон'юнктуру й використало данське сільське господарство взагалі і дрібне особливо. Ілюстрацією до цього може бути така таблиця середньої річної вартости чистого ввозу і вивозу с.-г. продуктів з Данії:

Продукти	1866-70	1876-80	1881-85	1886-90	1891-95	1910-13
Скотарства чистий експорт	6.000	21.717	30.970	70.376	109.098	408.381
Хлібний експорт	40 109	28.424	1.972	—	—	—
Хлібний імпорт	—	—	—	13.034	27.417	93.976

Таким чином, як тільки данське г-во відчуло несприятливу риночну кон'юнктуру на збіжжя, воно швидко зуміло переорганізувати свою продукцію і вже в 1881 році майже перестало продукувати збіжжя на продаж, а з 1886 року навіть само почало його закуповувати, а в той самий час вироб продуктів скотарства на продаж збіль-

*) М. Покровский. Русская история, IV. ст. 230.

***) Емельянов. Кооперация среди земледельцев, ст. 433.

шило з суми в 6 міл. корон до суми 30.970.000 корон в 1881 році, і до суми 408.381.000 кор. в 1913 році. Ця перебудова господарства не тільки дала йому змогу зробити свою продукцію як-найрентабельнішою, але й примусила його удосконалити свою продукцію до найвищого ступня і майже не бояться, таким чином, конкуренції. Той самий процес проходив і проходить і в усіх інших країнах, які ринок втягує в свій обіг — одних більше, других менше, але неминуче і певно.

Але ні с.-г. відкриття і розвиток агрономічної науки, ні перехід дрібного господарства з натуральних форм до форм риночних не відіграли б самі по собі для дрібного господарства тої ролі благодіючої «с.-г. революції», яка зміцнила його і дала йому нові перспективи, коли б не третій фактор цієї революції — с.-г. кооперація. Ідея с.-г. кооперації була не меншим, а навіть більшим відкриттям для будучности трудового господарства, ніж всі відкриття агрономічної науки в техніці сільського господарства та його зростаюча риночність.

Здавалось цілком безперечним, що «с.-г. революція» якраз навпаки — може бути корисна тільки для капіталістичного підприємства і що вона тільки прискорить процес загибелі дрібного господарства і концентрацію земель в руках великих капіталістичних господарств. Низький культурний рівень селянства, його звичка до консервативних форм господарювання, здавалось, стояли непереможною стіною між ним і новими технічними засобами. Велике господарство з освіченими господарями і ученими управителями незмірно скоріше і легше може оцінити і завести, і справді оцінювало і заводило, нові технічні способи господарювання. Ще більшою загрозою для дрібного господарства було те, що нові способи господарювання вимагали не тільки знання й охоти до нових порядків, але вимагали ще й нових капіталів. Завести в господарстві нові сівобороти, ввести нові культури, придбати поліпшене насіння, кращу худобу, купити нові машини, мінеральні гної і т. д. і т. д. — для всього цього капіталіст землевласник міг легко порівнюючи здобути капітали на грошовому ринку, але де міг здобути потрібні капітали дрібний господарь? Головне нещастя дрібного господарства завжди було в тому, що воно мало нікчемний оборотний капітал, завжди його йому не вистачало і завжди перед ним стояли непереможні труднощі, щоб притягти ці капітали зі сторони. Для власників капіталів, для кредитових установ, дрібний сільський господар був занадто нікчемною одиницею і завжди він їм здавався мало кредитоздатним. А перехід до риночних форм господарювання невідступно вимагав од дрібного господаря нових капіталів. Але найстрашнішою небезпекою для дрібного господарства були не труднощі в використанні агрономічної науки і не брак капіталів, а перехід його до риночних форм господарювання, не дивлячись на всі ті переваги, які він давав дрібному господарству. Дрібне господарство втягувалось у світовий риночний оборот, але що міг дрібний господар-одиниця з нікчемною, порівнюючи, кількістю продуктів до збуту, з нікчемними капіталами, без кредиту і без відповідного знання виставити проти організовано-

го походу на нього торгового і промислового капіталів? Здавалось, що цілком неминуче повне нове кріпацтво мільонів безпорадних дрібних сільських продуцентів, кріпацтво модерне, заведене капіталом на підставі нових, найдосконаліших форм відносин сучасного капіталістичного світу. Капітал — господар світового ринку буде платити йому за продукти його праці стільки, скільки сам схоче, буде продавати йому предмети промисловости по ціні, яку сам встановлятиме і т. д. Це не тільки так здавалося, а на початках були як-найяскравіші факти такого нового кріпацтва. В російській економічній літературі можна знайти підрахунки тої колосальної данини, яку платив дрібний сільський господар торговельному і промислово-му капіталам. Так на продажі збіжжя що-року селянство бувш. Росії не добірало від 100 до 115 мільонів карбованців, і ця сума цілком залишалась в руках хлібних купців; на продажі яєць що-року не добірало селянство 80 мільонів карб.; за позичені капітали селянство платило від 20 до 200%, що за рік складало величезну суму коло 200 мільонів карб.; на продажі кустарних виробів селянство не добірало що-року 100 мільонів карб.; на продажі льону — 75 міль.; земельний капітал (гіпотeka, аренда) збирав щось коло 400 мільонів карбованців і т. д. Таким чином селянство в бувш. Росії залишало що-року в руках капіталу величезну суму: 740—815 мільонів карбованців*). Коли додати до цього ті суми, які що-року переплачувало дрібне господарство ще при купівлі на ринкові предмети йому необхідних, то нічуть не прибільшеним буде сказати, що селянство попало в нове кріпацтво, кріпацтво модерне, удосконалене найкращими засобами нових часів і виплачувало що-року торговельному і промислово-му капіталам данину понад один мільярд карбованців.

Але ще яскравіший приклад Сполучених Штатів Америки. В половині XIX ст. зріст і організація капіталу в Америці досягли такого ступня, що він твердо вже диктував свою волю всім господарським галузям у державі. Колосальний зріст промислових синдикатів і банків зосередив в руках капіталу все постачання сільського господарства, весь залізничий і морський транспорт, весь збут продуктів сільського господарства. Країна густо вкрилась сіткою агентств торговельного капіталу для продажу і скуповування, і сільський господар настільки опинився в їх цупких руках, що мусів за все платити вчетверо дорожче, а здобутки свої праці мусів продавати за безцінь. В де-яких районах, як напр. в Канзасі фермери топили кукурузою, бо не могли докупитись вугілля. В колосально багатих хліборобських районах хлібороби не могли справно виплачувати податки, бо від продажу своїх продуктів вони майже ніякої користи для себе не мали. Всім заправляла так звана ньюйорська вулиця банків і величезні багатства, що їх що-року здобували американські фермери, застрягали в більшій своїй частині в кишенях ньюйорських банкирів. Дрібне господарство опинилось в найтяжчому становищі і, як каже американський історик Регіам, незадоволення дійшло край-

*) С. Маслов. К вопросу об общественном положении крестьянства, ст. 7. «Крестьянская Россия» Збірн. VII.

А. Кульжний. Деревенская кооперация, ст. 54.

ніх границь і чувся однодушний розпачливий крик хліборобів: «де ж кінець грабіжці?» Наведені ілюстрації і міркування могли мати тільки один висновок: дрібне господарство від часу відкриття в агрономічній науці і з переходом його до риночних форм все ж таки засуджене на неминучу загибель. Капітал міцно візьме в свої руки розпорошене і неорганізоване дрібне господарство, встановить з нього данину, яку сам схоче, виссе з нього всі соки. Нова форма кріпацтва полягатиме в тому, що дрібний сільський підприємець буде платити за все йому необхідне стільки, скільки захоче капітал і буде продавати за безцінь продукти своєї праці. Перші три чверті XIX століття і давали до цього наочні ілюстрації з життя дрібного сільського господарства, і процес надмірної експлуатації його капіталом без сумніву йшов би безупинно далі і все зміцнювався б, ведучи дрібне господарство до загибелі, як би воно не винайшло нового засобу боротьби за своє існування — с.-г. кооперації.

С.-г. кооперація одразу дала в руки трудовому господареві два засоби: вона захистила його від руйнування і експлуатації капіталом і дала йому всі ті засоби, які могло мати тільки велике капіталістичне господарство і які досі були неприступні для трудового господарства. Засновуючи кооперативні організації дрібне сільське господарство протиставило силі капіталу таку саму силу і боролось з ним тими самими засобами, якими орудував і останній, цеб-то таку саму капіталістичну техніку і організацію, але витворену не приватним підприємцем, а самими дрібними підприємцями, звязаними в кооперативну організацію. І перше, що дала с.-г. кооперація дрібному сільському господарству — це кредит. Коли в половині XIX ст. перед дрібним сільським господарством Європи стала дилема або загинути, — або перейти до вищих інтенсивних форм господарювання, то це вимагало колосальних капіталів, а здобути їх дрібне господарство могло лише за нелюдські відсотки у місцевих лихварів, або й за нелюдські відсотки не могло зовсім їх здобути. Організація кредитових кооперативів дала трудовому сільському господарству ці потрібні кредити. Прикладом може служити Німеччина, яка маючи в 1860 р. тільки 133 кредитових товариств, в 1914 р. мала вже їх 14.500 товариств, які за той самий рік вже видали більше як на 6 мільярдів золотих марок позичок. В Австрії в тому самому році 6622 кредитових кооперативів видали 692 000 000 корон позичок, в Італії — 2034 кооперативних т-ва видали 99.230.040 лір позичок і т. д. В бувш. Росії тільки за десятиріччя з 1905 по 1915 р. власні кошти кредитової кооперації зросли з 17 мільйонів карб. до 133 міл., вклади з 33 міл. карб. зросли до 409 міл. карб. і позички з 52 міл. до 580 мільйонів карб. Середній відсоток — 12% при середній цифрі у Німеччині 9-10%, в бувш. Росії 10-11%. Всі ці колосальні суми дрібне господарство широко використало для збільшення й поліпшення продукції. В Німеччині 76,8% позичених в кредитових т-вах капіталів трудові господарства витрачали на купівлю необхідних господарству предметів і матеріалів, а в бувшій Росії навіть 90%. Головне, на що позичав дрібний сільський господар гроші, була купівля худоби (22,2%), купівля машин, насіння і т. д. (15,1%), будівельних матеріалів

(11,4%), купівля і аренда землі (18,2%) і т. д. Із цих цифр ясно видно яку нову силу віллала кредитова кооперація в дрібне сільське господарство і який могутній засіб одержало останнє для поліпшення і збільшення продукції. Але с.-г. кооперація не обмежувалась лише на організації кредиту. Майже одночасно з організацією кооперативного кредиту розпочинається і організація кооперативного постачання і збуту. Та колосальна данина, яку платило дрібне господарство торговельному й промислового капіталові не могла не викликати широкої організації кооперативних установ, яким ставилась мета — звільнити дрібне г-во від надмірної експлуатації. Організація кооперативних закупок для дрібного господарства викликала до життя найрізноманітніші кооперативи, починаючи від кредитових товариств, що провадять посередницькі операції, і кінчаючи спеціальними закупними кооперативами. Немає можливості підвести точні підсумки тих коштів, які в різних країнах перебувають в торговельному обороті кооперативних організацій для закупки, але грандіозність цих сум і їх невинний зріст можна ілюструвати такими прикладами. В Німеччині зрост кооперативних закупок може бути ілюстрований такою таблицею*):

Рік	Закуплено товарів, в мільйонах пудів	Відносні числа	Ціна закуплених то- варів в мільйонах марок	Відносні числа
1884	1,74	11,6	2,2	14,6
1889	5,1	34,0	5,8	38,4
1894	15,0	100,0	15,1	100,0
1899	28,2	188,0	25,9	171,4
1902	58,5	390,0	48,5	321,1
1908	151,2	1000,0	142,5	943,7
1909	158,7	1058,0	147,9	979,7
1911	219,0	1460,9	205,8	1362,9

В Італії у «Федерації хліборобських консорціумів» закупки росли так:

Рік	Капітал власний в лірах	Обороти товарних закупок, в лірах
1892.....	4,200	—
1894.....	32,223	753,401
1898.....	45,947	2,656,003
1900.....	79,681	3,706,789
1904.....	126,284	7,824,537
1908.....	180,159	15,686,158
1912.....	246,506	18,483,308
1920.....	1,843,753	255,000,000

Тут важно додати, що Федерація об'єднала лише 907 кооперативних т-в з 1500 і що ці 907 т-в по мимо закупки через Федерацію купують ще й самостійно, так що, як каже Емельянов**), загальну суму кооперативних закупок треба рахувати близькою до одного мільярда італійських лір.

*) А. Анцыферов. Очерки по кооперації, ст. 195.

**) Емельянов — Кооперативні організації среди земледільцев. ст. 165.

Вже з цих двох прикладів видно, що кооперативні капітали, які вкладаються в закупки, доросли таких грандіозних величин, що для приватного торговельного капіталу вже виключена можливість стати монополістом в торгівлі з дрібним сільським господарством. Ці закупочні кооперативні операції відіграють величезну роль регулятора цін і не тільки тим, що свій зиск кооперативні організації ділять між своїми членами, а й тим, що вони і безпосереднє впливають на пониження цін. Як показують обрахунки Durand and Price*) американські фермери, завдяки кооперативним закупкам, економили від 10 до 35% в порівнанні з цінами в приватних крамницях, в Німеччині закупочні т-ва продають товари в середньому на 3% дешевше, ніж приватні крамарі, київський Союзбанк продавав до війни с.-г. машини в середньому на 5% дешевше, ніж приватні склади і т. д. В тих випадках, коли приватний капітал, організований в трести і синдикати не дає можливості кооперації зводити ціни до нормального рівня, с.-г. кооперація закладає власні підприємства для виробу необхідних предметів. Наскільки сильно б'є в такому разі кооперація приватний капітал можуть свідчити такі ілюстрації: В 1907 р. каліфорнійські фермери мусіли закласти свій кооперативний союз для виробу пакувального матеріалу для цитронів та помаранч, бо торгівці лісом zorganizували трест в 1906 р. і за три місяці підняли ціни на 70%. Кооперативний союз зібрав 500.000 доларів пайового капіталу, закупив 15.000 десятин лісу і сам почав постачати пакувальний матеріал фермерам. В 1920 р. Союз розподіляв уже між своїми членами 254.000 доларів зиску і постачав своїм членам товари настільки дешевше ніж приватні торговці, що члени Союзу мали 2 мільйони доларів економії на своїх закупках**). Ще більшу роль відіграла згадана вже вище «Федерація» в Італії. Збільшення цін на суперфосфат примусило Федерацію розпочати власну продукцію, і в 1921 р. вона мала вже 19 власних заводів і з 7.000.000 квінталів суперфосфату потрібних в Італії що-річно взагалі, Федерація доставляла 46%, а виробляла на власних заводах 30% загальної потреби Італії в суперфосфатах. Залежність хліборобів од великих насінняних фірм примусило Федерацію розпочати також власну продукцію насіння, для чого вона за контрактувала 19 господарств з площею землі в 1100 гектарів; залежність од приватного транспорту примусила Федерацію купити 3 власних пароплави і т. д. Нарешті прекрасні ілюстрації має також і українська кооперація. Торговельний і промисловий капітал взагалі розпочав з українською кооперацією немилосердну війну. Вже під час світової війни де-які заводи просто відмовлялись вступати в кооперацію в які-будь зносини. Відповіддю на це була закупка Централом заводів Гена для власного виробу с.-г. машин, тартаку «Наталка» для власного оброблення дерева; київський Союзбанк збудував власний машинобудівельний завод в Таращі, харківський Союзбанк — завод возів і т. д.

Ці ілюстрації свідчать не тільки про грандіозність засобів, які дрібне сільське господарство зуміло кинути в боротьбу з приватним

*) Durand and Price. Cooperative buying by Parmen club in Minesotta, ст. 32.

***) Емельянов. Кооперативныя организации среди земледельцев, ст. 179.

капіталом, але й про незвичайно буйний зріст кооперативних сил в цій боротьбі.

Але ще більшу силу виявило дрібне сільське господарство в справі збуту своїх продуктів. Особливо тяжкі часи переживало американське дрібне сільське господарство в другій половині минулого століття. Як уже сказано, великий капітал, так звана ньюйорська вулиця банків, захопив все в свої руки, всю торгівлю, покрити всю країну своїми агентствами, міцно захопив у свої руки транспорт залізничний і морський, і справа дійшла до того, що продукти сільськогосподарства скуповувались за безцінь, а продуктів промисловости не можна було докупитись. В цілому ряді штатів, напр., в Канзасі, фермери мусіли топити кукурузою, бо вугілля докупитись не можна було. Довгу і тяжку боротьбу провадило дрібне сільське г-во проти експлуатації його капіталом, аж поки с.-г. кооперація не поставила його на твердий ґрунт. З 30.000 елеваторів, які мають Сполучені Штати, дрібним сільським господарством належить 18%, цеб-то 8400 елеваторів, і число кооперативних елеваторів зростає значно скорше, ніж капіталістичних; в 1900 р. число капіталістичних елеваторів зросло на 75%, а число кооперативних елеваторів — на 86,47%. При середньому обороті кооперативного елеватора в 150.000 пудів кооперація в Сполуч. Штатах випускає на ринок 1.260.000.000 пудів збіжжя щорічно. Коли прийняти на увагу, що Сполуч. Штати Америки взагалі випускають на ринок коло 2 мільярдів пудів зерна, то значить кооперація дрібних господарів в цьому числі займає більшу половину. Завдяки цьому дрібний фермер Сполучених Штатів не знає вже тепер, що то таке продаж хліба нижче риночних цін. Збіжжя, зібране кооперативними елеваторами, відіграє на хлібних біржах найвизначнішу роль, і ціни за нього кооперація одержує як-найвищі на хлібному ринкові. Не менш яскравою ілюстрацією може служити також так звана молошна кооперація, і особливо в Данії. З 1882 р. данські дрібні господарі заснували досі 1200 масло-робних т-в і тепер уже 77% молока, що здобувається у цілій Данії, проходить через кооперативні масло-робні заводи і продається масло-робною кооперацією. Щорічна кооперативна продукція масла досягає 6.300.000 пудів з загальним оборотом 399 мільйонів корон. І показним є те, що коли в 1900 р. працювало 510 капіталістичних масло-робних заводів і було вже 942 кооперативних, то в 1916 р. капіталістичних зосталось тільки 212, а число кооперативних зросло до 1203. І до того лондонський ринок за данське кооперативне масло платить найвищі ціни. Тільки французьке, так зване нормандське масло перевищує ще своїми цінами данське. Вже ці два приклади показують яскраво як дрібне сільське господарство створило собі, в кооперації, міцне, непобориме знаряддя в боротьбі з торговельним капіталом при збуті своїх продуктів, а кооперативна статистика незмінно з року на рік показує невпинний зріст як числа кооперативних організацій, так і їх торговельних оборотів.

Але коли на полі боротьби з капіталом с.-г. кооперація дала таке непобориме знаряддя дрібному господарству, то ще більшу силу дала вона йому в другій ділянці продукції. Велике капіталістичне

сільське господарство само по собі мало такі великі переваги над дрібним, що конкуренція з ним для дрібного господарства була майже безвиглядна. Є цілий ряд галузей господарства, які не під силу окремим дрібним господарствам, які можуть бути ведені лише при більш менш значних капіталах, і з другого боку є галузі господарства, які вимагають спеціального знання, що дрібному господареві здобути і самостійно використовувати надавичайно трудно. Так окремому дрібному господареві не під силу купити і утримувати племінного бугая чи жеребця, не завше і не скрізь під силу і рентабельно заводити трактор чи велику молотарку, немає можливості завести лабораторію і провадити систематичні досліді над годівлею худоби, чи над молоком і т. п. Капіталістичне господарство легше здобуває для таких галузей господарства і капітал, і вони рентабельні для великих його просторів. І от в сфері продукції с.-г. кооперація дала дрібному господарству ще більшу силу, ніж в боротьбі з торговельним і промисловим капіталом. Досить буде навести нижчелідуючі ілюстрації, щоб зрозуміти всю глибину перевероту, який робить с.-г. кооперація в сучасній сільсько-господарській продукції. Коли капіталістичне господарство наймало спеціаліста-зоотехніка, то дрібний сільський господар закладає для тієї самої мети контрольне т-во, і коли в 1882 р. середня данська корова давала од 2500 до 3000 кіло молока, то контрольні союзи звищили дійність до 3500—6000 кіло, і коли перше 1 кіло масла здобувалось в 32 кіло молока, то молшні товариства добились, що 1 кіло масла стало виробляться в 25 кіло молока. Це все в свою чергу викликало збільшення кількості молшної худоби в дрібному господарстві. Коли в тій самій Данії в 1883 році було 1.121.000 корів, то вже в 1893 році число їх збільшилось до 1.696.000, а в 1909 році до 2.304.000 штук. Це не могло не відбитись взагалі на всьому господарстві данського господаря. Разом зі збільшенням кількості худоби збільшилось і кількість гною, а це разом з заведенням ще й штучного угнобня збільшило і врожаї. Так, коли в 1875—1879 роках середній врожай пшениці був 30,9 бушелів з акра, а ячменю 26,9 бушелів, то в 1909—1913 роках врожаї зросли вже для пшениці до 43,1 буш., а для ячменю до 38,2 бушелів. В той самий час зросла продукція клубне-та корнеплодів і сіна: щорічний збір в 1875—1884 р. був для клубне-і корнеплодів 891.000 тон, і сіна 1.049.000 тон, в 1900—1914 р. збір корне-клубнеплодів зріс до 13.774.000 тон і сіна до 1.884.000 тони. Разом з цим збільшилась і польова продукція взагалі. Коли підрівняти різні польові продукти до одної одиниці, так званої «одиниці врожаю», то коли за 1879-83 рр. Данія мала 3.050.000 одиниць, то майже на тій самій площі в р.р. 1909—1913 вона мала 5.390.000 одиниць*).

Таким чином вже тільки одна ця ілюстрація яскраво малює весь той глибокий переверот в продукції, який зробився в дрібному сільському господарстві за другу половину XIX ст., і все те глибоке значіння, яке відіграла в ньому сільсько-господарська кооперація. І важно тут також вазначити, що весь цей переверот головним чином

*) Емельянов. Кооперація среди земледельцев.

відзначився на дрібному господарстві всіх категорій і особливо на середніх його групах. Коли взяти дані того самого даньського господарства, то відповідні цифри малюють такий стан:

Господарства до 1,5 акра захоплені кооперацією на	70,1%
„ од 15 до 147 „ „ „ „	85%-90%
„ вище 147 „ „ „ „	49-82%

Звичайно, що не скрізь с.-г. революція пройшла на однакову глибину в соціально-економічну структуру народів. Наведені ілюстрації мали лише метою накреслити тільки ті тенденції, які виявляються в дальшому розвитку сільського господарства. Ці тенденції вже визначились цілком певно, і вже не може бути сумнівів, в якому напрямку піде дальший розвиток сільського господарства в межах капіталістичного світу. Але при розгляді еволюції сільського господарства і впливу на неї зазначених вище головніших трьох факторів, треба брати на увагу ще й ті умови, в яких визначились напрямки еволюції. Промислова революція, яка витворила сучасний капіталістичний лад має вже понад двохсотлітню історію, а вплив на дрібний сільсько-господарський промисел зазначених вище трьох факторів налічує за собою час менше одного століття. Ця перша умова — пізніше виникнення нових трьох факторів, що впливають на еволюцію сільсько-господарського промислу, мусить особливо прийматись на увагу при розгляді долі дрібного селянського господарства. Досить нагадати, що буйний розвиток найголовнішого з цих факторів — с.-г. кооперації, почався лише 3-4 десятки літ тому. Але наслідки, які вже тепер за такий короткий час зробила с.-г. кооперація особливо твердо підкреслюють загальну тенденцію дальшого соціального і економічного процесу в с.-г. промислі. Особливого значіння набірають зазначені вище тенденції, коли розглядати їх в поруч з особливою відсталістю, занедбаністю, відсутністю класової та політичної організації дрібного сільського господаря всіх країн світу. Ні одна класа сучасного світу не вийшла на арену соціально-політичної боротьби так пізно і мало організовано, як класа селянства. На долі його не могло не відбитись найтяжчим способом те, що до недавнього часу при владі стояли завше представники клас, що були або ворожі до інтересів селянства, або цілком індиферентні. Це власне сприяло тому, що на дрібне селянське господарство накладались такі тягарі, при яких не може бути мови про нормальний його розвиток. Дуже доброю ілюстрацією до цього можуть бути факти в історії селянства бувшої Росії. Не буде прибільшенням сказати, що після 1861 р. воно попало в нове й тяжке кріпацтво. Викупні платежі, таможенне мито і податки витворили це нове кріпацтво. За 46 літ селянство виплатило самих одних викупних платежів 3 мільярди 900 мільонів карбованців. Протекціоністська таможенна політика за другу половину 19 століття висмоктала з населення, як показують підрахунки проф. Соболева, біля 14-15 мільярдів карб., бо споживачі мусіли платити за товари, вироблені так званою «отечественною промисленістю» значно більші ціни, ніж ті, що стояли за ці товари на світовому ринкові. З цієї суми на долю

селянства припадало не менше половини, цеб-то коло 6-7 мільярдів карбованців. Окрім того низькі ціни на продукти сільського господарства приводили до того, що по підрахунках А. Пешехонова, російський селянин платив за пуд американської бавовни 13 пудів жита, а німецький селянин тільки шість, за пуд цукру російський селянин платив вісім пудів жита, а німецький — три пуди і т. д. Завершувала цю систему податкова політика російського уряду, яка довела перед війною суму податків з душі до 15 карб. на рік. Ці факти наочно показують в які страшні умови експлуатації попадало дрібне селянське господарство наслідком класової розпорошеності селянства, наслідком того, що державним життям заправляли представники клас ворожих або індивідуальних до інтересів селянства. Тільки за останні 20 літ селянство поволі, але чим далі, тим дужче почало ставати свідомим своїх класових інтересів, приступило до своєї класової організації і почало подавати свій голос в державному житті в різних країнах. Почин дала цьому с.-г. кооперація, яка, сама по собі не втручаючись в політичне життя, почала перша об'єднувати розпорошене селянство в економічні організації. Почавши об'єднуватися на економічному ґрунті, дрібний сільський господар скоро почав розуміти потребу організації і в других напрямках. І наслідком цього за останні 15-20 літ вже в 21 країні світу існують окремі спеціальні селянські партії, які вже енергійно боронять інтереси селянства. Якого значіння набрала ця політична організованість селянства може свідчити те, що в Німеччині таможенна політика щодо продуктів сільського господарства за останній час взяла напромак захисту дрібного господарства, вся так звана «аграрна революція» в середній Європі пройшла головним чином під натиском організованого селянства.

Таким чином до зазначених трьох головних факторів т. зв. сільсько-господарської революції треба додати ще один — політичну організованість дрібного селянства, значіння якої тільки збільшить й поширить ті тенденції в дальшій еволюції дрібного господарства, що зазначені вище і які складають зміст сільсько-господарської революції.

Всі глибокі зміни, які внесені в становище дрібного сільського господарства зазначеними вище факторами с.-г. революції, підвели глибокий і міцний фундамент під нього. Значіння перших двох факторів с.-г. революції — розвитку с.-г. науки та техніки й зростаючої риночности дрібних сільських господарств позначилось цілком ясно в тому, що вони підвели лише нову міцну господарську базу під дрібне сільське господарство, й на цьому роля їх обмежилась. Але роля третього фактора — с.-г. кооперації, далеко ширша й глибша, й значіння її ще не оцінено в належній мірі. Що власне вона вливає в дрібне сільське господарство нову кров і творить активну його силу — це ясно зі сказаного вище. Але в якому напрямку діє ця сила? Чи вона зміцнює дрібне господарство таким, яке воно є тепер, чи вона веде його до якихсь інших форм господарювання? Наскільки ясно, що с.-г. кооперація разом з другими факторами підвела нову міцну базу під дрібне сільське г-во, настільки теж безперечно, що вона вносить в нього і глибокі зміни. Наскільки це питання ще й досі не вияснене, можна бачити не тільки з того, що існує цілий ряд поглядів на неї цілком протилежних один одному, але й з того, що в соціально-економічній боротьбі її стараються використати цілком протилежні сили, й кожна з цих сил щиро переконана, що с.-г. кооперація сприяє власне її завданням і меті.

Так німецька й французька с.-г. кооперація знаходиться під переважним впливом великих землевласників, які вбачають в ній могутній засіб у боротьбі за принцип власности. Досить сказати, що, як свідчить Грабейн, в Сілезії в 619 кредитових товариствах було з класи поміщиків 308 чоловік головами правління й 273 головами рад, а в 305 т-вах в Померанії — 50 голов правління й 109 голов рад. Проф. Туган-Барановський каже, що чисто економічні причини хоч і сприяли участі великих землевласників у с.-г. кооперації, але значіння цих економічних причин досить мале й трудно було би думати, що економічні причини притягають поміщиків до с.-г. кооперації. В кооперативах всякий член має рівний голос і, звичайно, голос поміщика цілком подавляється голосами дрібних власників. Причини тут лежали в усякім разі не в економічній вигоді для поміщика кооперативної організації, а в мотивах соціального й політичного порядку. В дрібних власниках великі землевласники знаходять перш всього своїх природних і соціальних союзників. Боротьба за мито на с.-г. продукти об'єднує в Німеччині проти партії мійського пролетаріату (противників мита) великих і дрібних землевласників навіть в одну партію, а відстоювання „священного права власности“ на землю робить їх природними союзниками. Коли у Франції виникло питання про організацію в селах ліг боротьби з соціалізмом, то, як свідчить лідер французької с.-г. кооперації граф Ронільї, виявилось, що це зовсім не потрібно, бо с.-г. кооперація, т. зв. с.-г. синдикати є вже тою анти-соціалістичною лігою, й дійсно — цілий ряд синдикатів на чолі з *Syndicat économique agricole* одночасно є й „лігою соціальної оборони проти соціалістичної пропаганди на селі“. Т. ч. хоч між класою великих землевласників і класою дрібних сільських господарів існує протилежність інтересів в справі боротьби за землю, яка приводить в

деяких країнах навіть до аграрних реформ (середньо-європейські сла-в'янські країни), які відбирають од великих землевласників землю, це одначе не заважає їм бути спільниками в ті моменти, коли справа йде про оборону інтересів сільського господарства, або про оборо-ну принципу власности в боротьбі з іншими класовими угрупован-нями. І с.-г. кооперація, як місце зближення двох цих класових угру-пувань, класою великих землевласників вважається одним з найбли-жчих знарядь, яке практично вживається ними в цілому ряді країн досить зручно для своєї мети.

Але разом з тим і соціалістичні партії вважають с.-г. коопера-цію за одне з найбільш дійсних знарядь для навернення дрібного сіль-ського господаря до соціалістичного ладу. Так вже женевський кон-грес I Інтернаціоналу визнав, що „хоч кооперативний рух сам по собі й не здатний перемінити капіталістичний лад“, але він у формі інду-стріальних і с.-г. продукційних кооперативів може послужити пере-хідними щаблями од капіталістичного ладу до соціалізму. Маніфест першого Інтернаціоналу до хліборобського населення вже в 7 пунк-тах дає практичні вказівки, в чому повинна полягати ця переходо-вість од капіталізму до соціалізму: в першому пункті стоїть, що дрі-бні сільські власники повинні з'єднати свою землю, худобу, будівлі, знаряддя й робочу силу для спільного ведення господарства й ство-рити таким чином продукційні кооперативи. Ці погляди в основі со-ціал-демократичних програмів у їх аграрній частині в тій чи іншій формі затримались і до наших днів. Ф. Енгельс у своїй праці „Се-лянське питання у Франції та Німеччині“ розвинув ці погляди мар-ксистів на с.-г. кооперацію далі й писав, що „наше завдання відно-сно дрібної селянської власности полягає в тому, щоб приватне ви-робництво й приватну власність перевести в товариські, але не наси-льно, а добрим прикладом і громадською допомогою. „В дальшому розвитку погляди марксистів на с.-г. кооперацію значно змінились, і вони навчились розрізняти с.-г. товариства звичайного зразка, що де-далі все більше охоплювали селянське г-во, й повні продукційні с.-г. кооперативи, в яких не має жадних засобів виробництва у власному розпорядженні окремих членів, а всі засоби продукції товариські.

Перша категорія с.-г. товариств, на погляд марксистів, є дрібно-буржуазною кооперацією й веде до скріплення капіталізму, друга ка-тегорія так і зосталась щаблем до соціалізму. Найкраще характері-зує ці погляди К. Каутський: „товариства дрібних сільських госпо-дарів є звичайно звеном економічного прогресу“, каже він, „але ви-являють вони перехід до капіталізму (ein Fortschritt zum Kapitalis- mus), а зовсім не до колективізму, як це часто думають“. *) Зате про повний с.-г. продукційний кооператив він каже, що це є дійсно щабель до соціалізму, бо „коли поруч з дрібним господарством ви-никне с.-г. великий виробничий кооператив, де на весні, літом і в-осе-ни робота провадиться в три зміни, кожна протягом п'яти годин, а на протязі трьох зімових місяців — у дві зміни, при чому що-міся-ця одна зміна користується відпускою, — то хто тоді повірить, що

*) К. Kautsky. *Agarfrage* (1899). ст. 118.

дрібний сусідній господарь, живучи по сусідству, буде як і перше приклонником свого родинного господарства? Ні, він буде всякими засобами намагатись стати членом такого кооператива. Таким способом зникне приватна власність на землю“, каже Каутський. *)

Ще більше значіння надавали с.-г. кооперації, але вже у всіх її формах, народницькі течії соціалізму. Правда, спочатку в 40-х роках вони ставились до с.-г. кооперації вороже і в „Отечественных Записках“ навіть писалось, що кредитові товариства руйнують середніх селян і викидають їх з селянського середовища, але потім їх погляди круто змінились. Розвиток соціалізму, на думку народників, мусить базуватись на громаді й артілі, як природжених зародках соціалізму в селянському середовищі. Розвиваючи кооперативний кредит і організуючи інші кооперативи з функціями обміну й продукційними, тим самим, на думку народників, сьогочасне селянське господарство все далі й глибше буде наближатись до соціалістичних форм, поки соціальна революція остаточно не запровадить соціалізму.

Інакше трохи глянули на справу комуністи. Захопивши владу, вони, правда, визнали, що кооперація для них незвичайно цінний апарат, але, що цей апарат „цілком просякнутий духом капіталістичного ладу“. До 1920 року, в період так званого військового комунізму, погляди комуністів найкраще характеризує Н. Мещеряков: **) „забудьте о независимости“, упорно твердил Ленін на протяженні своєї речі на III с'їзді рабочей кооперации, „наоборот, стремитесь к слиянию кооперации с советской властью“. І це „слияние“ вони дійсно провели, зробивши кооперацію відділом Наркомпроду. Але коли споживча кооперація осталась принаймні відділом Наркомпроду, то с.-г. кооперація стала вже відділом споживчої в тому самому Наркомпроді. Але з заведенням НЕП-а круто змінились і погляди комуністів на с.-г. кооперацію. З відділа споживчої кооперації при наркомпроді вона зразу став найзручнішим і дійсним засобом до практичного переведення соціалізму в багатоміліонній масі селянських господарств. В статті „О продовольственном налоге“, яка зломил „військовий комунізм“ і перевела його в „неп“, Н. Ленін ясно охарактеризував свій новий погляд на с.-г. кооперацію для комуністичної партії, як на засіб для заведення соціалізму в масу „дрібних хазяйчиків“. „Кооперация мелких производителей“, писав він, „неизбежно порождает мелкобуржуазные, капиталистические отношения, содействует их развитию... Свобода и права кооперации при данных условиях означают свободу и права капитализма. Закрывать глаза на эту очевидную истину было бы глупостью или преступлением“. ***) Але разом з тим „кооперативный капитализм... нам выгоден и полезен сейчас“. І не тільки через те, пише Ленін, що кооперація улегшує учет, контроль, догляд і т. д., але головним чином через те, що вона „улегшує об'єднання, організацію мільйонів населення, а потім навіть всього населення поголовно, а це вже в велитенський плюс з погляду дальшого пе-

*) К. Kautsky. Vermehrung und Entwicklung in Natur und Gesellschaft. 1909. ст. 235.

***) Н. Мещеряков. Ленин и кооперация. ст. 134.

***) Н. Ленин. Пролетариат и крестьянство. Ст. 112.

реходу до державного комунізму, до соціалізму“.*) І не яка небудь кооперація може служити для заведення соціалізму, а іменно, на думку Леніна, кооперація сільсько-господарська, бо „роля споживчої кооперації далеко менша“, а „продукційна (головним чином сільсько-господарська) кооперація має далеко більше значіння, ніж споживча.**) Н. Ленін каже, що ставка на сільсько-господарську кооперацію „дасть нам підйом дрібного господарства й полегчить його перехід до великого виробництва на підставах добровільного об’єднання“, а власне оцей „перехід од кооперації дрібних хазяйчиків до виробництва у великих об’єднаних господарствах і є перехід до соціалізму“. І не можна сказати, щоб комуністи тільки на деклараціях обмежились. Свої погляди вони переводять в життя; ставка на с.-г. кооперацію служить у них одною з найміцніших підстав їхньої політики й тою тисяча першою спробою, яку на засіданні В. Ц. К. 4-го скликання обіцяв Ленін зробити, заявивши, що „ми знаємо, що перехід від капіталізму до соціалізму є в найвищій степені трудна боротьба, але ми готові перебороти тисячу утруднень і зробити тисячу спроб, а після тисячної спроби ми приступимо до тисяча першої“.***)

Із цих ілюстрацій наочно видно, що с.-г. кооперацію різні рухи вживали для цілком протилежних цілей, і кожна з сторін вважав її одним з найміцніших знарядь для зміцнення своїх цілком протилежних соціально-економічних державних систем. Німецькі аграрії і граф Ронільї з французькими синдикатами, бельгійські клерикали й т. д. вважають, що с.-г. кооперація найкраще знаряддя для боротьби з соціалізмом і зміцнення права власності на землю, а соціалістичні й комуністичні партії вважають її одним з найзручніших і найбільш дійсних засобів для переведення індивідуальних дрібних власницьких сільських господарств на соціалістичні підстави. С. г. кооперація стала тепер занадто важним засобом практичної соціальної й економічної політики в багатьох країнах, її впливи зростають чим далі, тим більше, й тому для сучасного моменту набуває особливого значіння питання про її соціально-економічну природу. Чому в дійсності служить вона: зміцненню капіталізму чи заведенню соціалістичної системи, яка бореться з капіталізмом? Чи може вона дає яку власну соціальну й економічну систему, що принципово різниться від системи капіталізму й від системи соціалізму? Коли пошукати відповіді в кооперативних теоретиків, то більшість з них думає, що кооперація дає власну господарську систему, що повинна замінити систему капіталізму... Ці теорії базуються на тому, що кооперативний рух мислиться, як щось суцільне й єдине і з своєї природи й своєю метою. Цьому сприяє особливо те, що кооперативний рух — це рух трудящих. Різні форми кооперативного руху — кооперація споживачів, кооперація продуцентів — сільських господарів, та реміснича й навіть дрібно-буржуазна вважаються за єдиний рух, але тільки споживчій кооперації, як рухові найбільшої маси населення — споживачів (в яку

*) Н. Ленін. Пролетаріат и крестьянство. Стр. 112.

**) Н. Медеряков. Ленин и кооперация Стр. 136.

***) Протокол засідання ВЦК 4-го скликання. Стор. 380.

можуть входити й об'єднуватись теоретично й робітники, й селяне, й дрібні буржуа, й ремісники) надають кооперативні теоретики переважне значіння. До цього саме напрямку кооперативної думки належить більшість кооперативних теоретиків ще й до цього часу. Краще, ніж інші, формулює погляди цього напрямку французький кооператор Шарль Жід, котрий означає кооперацію, як цілком оригінальну господарську систему, ознакою якої є те, що вона знищує зиск. А що однаково ставлять собі за мету знищення зиску капіталіста й підприємця і споживча, й кредитова, й виробнича, й сільсько-господарська кооперації, то всі вони творять єдиний рух трудящих в боротьбі за знищення зиску. Але зиск, на думку Ш. Жіда, виникає не так з виробництва, як з процесу обміну, — значить і споживчі т-ва, як організації обміну, мають переважне значіння. В знищенні зиску кооперацією й полягав основа нової соціально-економічної системи, що висовується кооперацією. Всупереч соціалістичним теоріям, які головну причину недосконалости капіталістичного ладу в праві власности на засоби виробництва, т. зв. „кооператизм“ вбачає недосконалість капіталістичного ладу в тому, що, „робочий експлуатує сам себе“ і власне тим, що оставляє в кишені торгового капіталу прибавочну вартість, котру одначе робочий витворює не як виробник, а як покупець.

Таким чином кооперативний рух, згідно з цим напрямком кооперативної думки, має свою власну мету, — замінити сучасну капіталістичну систему господарства системою кооперативною, й ця кооперативна система відрізняється від соціалістичної тим, що вона не нищить права власности на засоби виробництва („власність коріниться в глибоких інстинктах нашої природи“ Ш. Жід.), а намагається знищити лише зиск, що витворюється в процесі обміну й що є джерелом всього соціального зла. Але не так в теорії, як на практиці цей напрямок кооперативної думки потерпів глибоку й непоправну кризу. Виявилось перше всього, що не має єдиного кооперативного руху, а в ряд кооперативних рухів, які й завдання собі ставлять не однакові й ідеал свій мають ріжний. Вже на початках кооперативного руху жила в ньому ідея, що він повинен стати й стане „асоціацією всіх класів всіх народів“. Цей заповіт дав кооперації ще Роберт Оуен, і він жив в ній, починаючи з рочдельських піонерів. Віра в цей ідеал Оуена не тільки жила, але побуджувала кооперацію робити практичні кроки до заснування міжнароднього кооперативного об'єднання. Поки кооперація була на початках свого розвитку, поки ще не виявились всі сили, які в ній росли, ідея такого міжнароднього об'єднання, хоч би не народів і класів, а тільки всього кооперативного руху в його ріжних напрямках, спонукувала кооператорів до реальної організації такого міжнароднього об'єднання, що нарешті й здійснилось в 1842 році в формі заснування Міжнароднього Кооперативного Союзу (Internationaler Genossenschaftsbund). Але вже з перших кроків діяльності Міжнароднього Союзу виявились в ньому природні антагонізми, бо, як каже проф. Швіттау *) „представники виробничої кооперації були

*) Проф. Швіттау. Русская кооперация на международном рынке. Ст. 16.

перш за все заінтересовані в урегулюванні збуту продуктів своєї праці й настоювали на діловому зближенні кооперативів, вважаючи цілком можливим забезпечити себе твердим і певним кооперативним ринком; а представники споживчої кооперації, що заінтересовані передусім в дешевій закупці товарів, боялись обмежити себе яким-небудь, та ще й вузько-кооперативним ринком". Таким чином протилежність інтересів продуцента й споживача вже на початку дала себе знати, й тільки глибоке нерозуміння природи кооперативного руху й глибока віра в ідеал „гармонії інтересів“ та „асоціації всіх класів і всіх народів“ довго ще, й навіть до наших днів, намагались з'єднати те, що з самої природи своєї не може бути з'єднане. Міжнародний Кооперативний Союз існує і тепер, але „встановлення відносин між кооперативними організаціями з точки погляду торгівлі й промисловости“ не дало жадних наслідків, і навіть в статуті його 1913 року про це не згадується й словом і фактична його діяльність звелась лише до видання тоненького щомісячника на два аркуші та до скликання міжнародних кооперативних періодичних з'їздів, на яких кожний раз знов і знов вертаються до питання про витворення єдиної міжнародної кооперації, але кожний раз на цих з'їздах демонструється безсилля перетворити слова в діло. І саме життя привело Союз до того, що він став тепер фактично органом чисто споживчих функцій сучасної кооперації.

Але найбільший удар ідеї єдності кооперативного руху та ідеї заміни сучасної капіталістичної системи господарства системою кооперативною наніс міжнародний кооперативний з'їзд що відбувся в Будапешті 1909 року. Коли секретар союзу швейцарських споживчих товариств Е. Мюллер прочитав доклад, в якому доводив, що споживча кооперація повинна намагатись знищити капіталістичну торгівлю й замінити капіталістичну систему господарства кооперацією, то з'їзд розколовся на дві частини, й в одну відійшли представники кооперації споживчої, а в другу представники напрямку Шульце-Делічевського та Райфайзенівського. Свої погляди представники другої половини з'їзду устами Крюгера, представника Шульце-Делічевського німецького союзу, формулювали так: споживча кооперація не є засіб до перебудови й зміни сучасної господарської системи; споживча кооперація є законний член існуючого ладу. Найяскравішим теоретиком цього напрямку кооперативної думки можна вважати проф. Моденського університету в Італії І. Валенті, який вважає, що основна причина недоладности капіталістичного ладу виходить з недосконалости сучасного обміну благ: капіталіст, каже він, в процесі обміну одержує винагороду, що переважає його витрати, а робітник — винагороду нижчу його витрат". Знищити це зло можна й треба всякими корективами, до числа яких належить благодійність, участь робітників у прибутках, професійні спілки, т-ва взаємної допомоги й нарешті кооперація. Всі засоби можуть і повинні знищити несправедливість. Кооперація не вносить жадної зміни в систему вільної конкуренції сучасного ладу, вона входить лише в нього найживішим конкурентом, і через те не нищить ладу, а тільки оживлює його. В цих двох протилежних напрямках кооперативної думки, що так яскраво зформу-

лювались на будапештському з'їзді, виявилась не тільки різність поглядів, але різність природи й різність мети різних напрямків кооперативного руху, й надзвичайно навчає те, що не тільки в рухові до міжнародньої кооперативної солідарности, але й в кооперативному рухові окремих країн не пощастило досягти об'єднання різних кооперативних напрямків. У всіх країнах, де кооперативний рух розвинувся більш-менш сильно, кооперація поділилась на різні напрямки, відповідно до соціальної природи її учасників. Це ми бачимо в Англії, де споживча кооперація зорганізувалась коло 2-х товариств „Оптових закупок“. Дрібно-буржуазна коло лондонських споживчих товариств урядовців, і сільсько-господарська коло англійського сільсько-господарського організаційного т-ва. Це ми бачимо і в Німеччині, де колись на початках розвитку кооперація об'єднувалась коло „Загального Союзу“ Шульце-Деліча, але потім заснувались „Імперський Союз“ — центр с.-г. кооперації, „Центральний Союз німецьких споживчих т-в“ — центр споживчої пролетарської кооперації й остався „Загальний Союз“, який фактично служить центром для дрібно-буржуазної кооперації. „Взагалі“, каже проф. Туган-Барановський, „ні в одній країні з більш-менш значним розвитком кооперації ми не зустрічаємо організацій, що включали б в себе всі напрямки кооперації без винятку. Особливо селянська кооперація скрізь стоїть окремо від пролетарської і йде своєю дорогою“. *) „Не з'єднуємого по самій природі своїй з'єднати штучними засобами не можна“. **)

Приклад української кооперації, яка виявила виключну солідарність своїх трьох галузей — кредитової, споживчої і сільсько-господарської і навіть дійшла до витворення об'єднуючого органу — Центроспілки, що об'єднав Українбанк, Централь і Дніпросоюз, не суперечить сказаному, бо Дніпросоюз — центр споживчої кооперації був органом класи селянства й кооперативи других класових угруповань, особливо пролетарські, ним не об'єднувались.

Таким чином факти конкретної кооперативної практики показують, що кооперативного руху, як єдиної господарчої системи не має, а є кооперативні рухи різні по своїй природі й серед них особливо виділяється рух споживчої кооперації, як рух переважно пролетарський і рух с.-г. кооперації, як кооперативний рух переважно селянства. Між цими двома рухами не тільки не має єдності, але не має навіть і дружніх відносин, і можна сказати навіть більше — можна констатувати цілком певні антагонізми між ними. Що ці антагонізми дійсно існують може свідчити вже те, що селянська кооперація перебуває в більшості країн під переважним впливом реакційних кол, а пролетарська — соціалістичних. Але щоденна практика має вже й ряд фактів, в яких ці антагонізми вже виявились наочно. Найяскравішим фактом можна вважати той, що в 1911 році, коли в Західній Європі прокотилась хвиля дорожнечі, то обвинувачення з боку провідників споживчої кооперації й преси сипались не тільки на спекулятивні торгові кола, але й на с.-г. кооперацію, що підкреслює й

*) Туган-Барановский. Социальные основы кооперации. Ст. 505.

***) Там само, ст. 277.

проф. Туган-Барановський в своїх „Соціяльних основах кооперації“ (ст. 507). Для того щоб зрозуміти чому існують різні по своїй природі й меті кооперативні рухи й чому не може бути єдиної кооперативної системи необхідно проаналізувати трохи глибше. Пояснення відсутності єдиної мети у кооперації можна дуже часто здибати таке, що кожна галузь кооперації по складу своїх членів являється кооперацією певного класу: так споживча — пролетарська, сільсько-господарська — селянська й т. д. А між селянством і пролетаріатом існує ворожнеча, як між елементом консервативним і елементом революційним, ворожнеча, яка переноситься й на кооперацію. Каутський так, між иншим, характеризує цю ворожнечу“. „В Західній Європі, де феодалізм вже давно знищений, розгорнулася глибока прірва між консервативно настроєними селянами й революційно настроєними мійськими робітниками. Ця прірва ще більше поглиблюється тим, що селяне — продавці, а робітники — покупці харчових продуктів, і що перші заінтересовані в високих, а другі — в низьких цінах на предмети сільського господарства; це не раз викликало жорстоку боротьбу між ними“. *) Пояснення існування антагонізмів в різних напрямках кооперативного руху тільки класовими антагонізмами й різним характером класів було б невірне, бо, хоч не можна заперечити, що споживча кооперація — це є рух переважно пролетарської класи, сільсько-господарська — селянської і т. д., але не можна сказати, щоби споживча кооперація була органом виключно пролетарським, бо в склад її входить не тільки пролетаріят, але й дрібна буржуазія, й ремісники, а в склад с.-г. кооперації не тільки селянство, але й с.-г. пролетаріят (французькі синдикати), й великі землевласники й т. д. Суть справи не тільки в переважності того чи иншого класового елемента в тій чи другій кооперації, а в самій меті кооперативної організації. Є дві кооперації: кооперація споживача й кооперація продуцента. І перша, й друга в кооперації трудящих, але в той час, коли перша ставить собі завданням боротьбу за трудовий дохід трудящих шляхом зменшення видатків споживача в процесі обміну й тим поліпшити його становище, друга ставить собі завдання збільшити трудовий дохід дрібного продуцента в тому ж таки процесі обміну, але протилежним шляхом — шляхом боротьби за більшу оплату продуктів його праці й разом з тим поліпшенням, збільшенням і полегшенням його продукції. Очевидно, поки є між споживачем і продуцентом в процесі обміну посередник в формі торгового капіталу, всю енергію боротьби за збільшення свого трудового доходу й споживач і продуцент направлять на нього; цим твориться ілюзія кооперативної єдності, і їх власні антагонізми не виявляються в усій силі, але з моменту, коли посередник буде поборений і зникне, споживач і продуцент своїми організаціями — споживчою і с.-г. кооперацією мусять зустрітись безпосереднє, й вся протилежність їх інтересів мусить виступити наочно. Це не значить, що між коопераціями з різною природою мусить обов'язково бути боротьба. Ні. Можлива співпраця й згода, але цілком не виключена й

*) Каутський. Соціалізація сільського господарства. ст. 10.

найгостріша боротьба. І це буде незалежно від класової природи складу членів кооперативної організації. Трудова сільсько-господарська артіль, в складі якої буде тільки пролетаріят і всі засоби виробництва якою будь спільною власністю артілі, однаково буде боротись з споживачем в процесі обміну своїх продуктів за збільшення свого трудового доходу, хоч ця боротьба буде йти головним чином з таким самим пролетаріятим, організованим в споживчу крамницю. Так само й ремісник, продаючи предмети свого виробу через т-во для збуту, буде ставити тому товариству завдання одержати найвищу ціну за свої вироби, але разом з тим він вступає в споживче товариство й разом з робітниками він буде ставити цьому т-ву завдання одержувати продукти по найнижчій ціні. Разом з тим споживче т-во пролетарське й селянське ніяких антагонізмів не мають. Таким чином не класовий склад кооперації витворює кооперативні антагонізми, а та мета, яка заложена в кооперативній організації. Хоч все таки треба сказати, що класовий склад кооперації найчастіше служить джерелом антагонізмів і де-які кооперативні теоретики навіть ділять кооперацію на три галузі: пролетарську, селянську й дрібно-буржуазну (проф. Туган-Барановський). Це головним чином через те, що хоч всі класи трудящих — споживачі, але предмети споживання у них різні й крім того територіяльне розселення служить тому причиною. Селянинові не тільки не завше буває вигідно із-за віддалености вступати в мійське споживче т-во, але й потребує він крам інший, ніж який продає пролетарська крамниця, бо коли пролетарська споживча крамниця мусить постачати головним чином харчові продукти, то селянин їх має в своєму господарстві, а потребує він головним чином предмети промисловости й цілком інші, ніж ті, які потребує мійський мешканець. Це все не тільки накладає певні класові відтінки на різні кооперації, але витворює часто одну й ту ж кооперацію по завданню, але ріжну класово. Так існує споживча кооперація селянська, пролетарська і т. д.

Таким чином з цього висновок може бути зроблений лише один: кооперації як єдиного руху, об'єднаного єдиною метою й єдиним ідеалом, не має, а є різні кооперації, які не тільки ставлять собі різні завдання, але які й природу мають ріжну. З цього ясно, що й так званий „кооперативизм“, це-б то лад цілком новий, заснований на принципах кооперації, який мирним шляхом повинен змінити лад капіталістичний, не має під собою твердих підстав, бо наскільки будуть існувати самостійні продуценти й споживачі, кожний з них буде вживати кооперацію для цілком протилежних завдань.

Таким чином і відповідь на поставлене вище питання, чи не творить кооперація якоїсь нової, власної системи господарства, якою буде змінена система господарства капіталістичного, може бути тільки одна: такої єдиної системи вона не знає. В кращому тільки разі можна було б говорити про різні й навіть протилежні кооперативні системи, а не про єдину систему. Але разом з тим всим вищесказаним вирисовується цілком ясно й основна риса природи с.-г. кооперації. Сільсько-господарська кооперація — кооперація дрібного с.-г. продуцента. Мета її — збільшення трудового доходу дрібного с.-г.

продуцента. Ї до того збільшення двома способами: а) підвищення ціни на продукти виробів його й б) підвищення й полегшення продукції через кооперативну організацію. Цими головними рисами природи с.-г. кооперації определяється як її теперішнє становище, так і вся її роля в будучині. Але коли кооперація взагалі, а в тому числі й сільсько-господарська не творить своєї власної господарчої системи, яка мусить прийти на зміну системи капіталістичної, то чи не може служити с.-г. кооперація тою підмогою, яка поверне індивідуальні й самостійні сільські господарства на шлях соціалізму, як це думають марксисти й комуністи? Відносно того, що вся існуюча тепер сільсько-господарська кооперація, за виключенням повного сільсько-господарського кооперативу (який переводить колективізацію всього процесу продукції, а засоби продукції в колективну власність) веде не до соціалізму, а до скріплення „дрібно-буржуазного капіталізму“, відносно цього висновку ні марксисти ні комуністи не мають двох думок. Вище наведено цитати з праць Каутського й Леніна, які характеризують їх погляди, й останній навіть додає, „що закривати на цю істину очі, було б злочинством або глупістю“. Але все таки як комуністи, так і марксисти, однаково твердять, що „економічний процес іде як на селі так і в місті, по шляху до соціалізму, при чому один процес відрізняється від другого тільки методом. *)

„Режим переможного пролетаріату приведе до заміни приватної власності“ ... й зовсім не експропріацією всіх селян і ще менше конфіскацією їх земельних володінь“, а через сільсько-господарський, продукційний великий кооператив. Доволі буде селянинові побачити такий кооператив, як він „сам добровільно відмовиться од своєї господарчої форми“, „перестане бути фанатиком права власності й з радістю позбудеться своєї власності, коли зможе й без неї повести таке чудесне життя“, як в кооперативній організації. **)

Такий самий в загальних рисах хід думок і в комуністів, і така в загальних рисах і їх сільсько-господарська політика. Правда, вони провели аграрну програму не свою, а соціалістів-революціонерів — дали можливість селянам розділити землю й закріпити її навіть „в безсрочне користування“, це-б то у власність, але лише для того, як вони кажуть, щоб селяне самі переконались на власному досвіді, що це не розрішає питання про їх тяжке становище. Коли в цьому переконуються, — вони побачать комхози, совхози й т. п. підприємства, які й наочно переконують їх в перевазі великого господарства над малим і колективного над індивідуальним. Принцип добровільності переходу до колективних форм господарства в сільському господарстві покладено в основу селянської політики комуністів.

Надзвичайно важно тут підкреслити, що ця, можна сказати, фантастична віра в перевагу великого колективного сільсько-господарського підприємства над малим, віра в перемогу, яка сама собою знищить право власності на землю, бо селяне самі з радістю відмовляться від неї, як тільки побачать таке велике колективне господар-

*) K. Kautsky. Vermehrung und Entwicklung in Natur und Gesellschaft. ст. 224.

**) Там само, ст. 226-227.

ство, ця віра не тільки лежить в програмових заявах маніфесту до селян першого Інтернаціоналу, або в основі теоретичних праць найвидатніших марксистів (Енгельс, Каутський) або комуністів, але, вже з самих початків кооперативного й соціалістичного руху, віра ця викликала практичні заходи до організації таких кооперативів у найрізноманітніших формах. Цей рух захоплював і чисто інтелігенські кола різних народів і проявлявся й серед селянства почасти під впливом інтелігентів-проводарів, а почасти й з ініціативи самих селян. Але наскільки він викликав завше глибокий ентузіазм і віру в інтелігентів і наскільки уперто в де-яких випадках додержувались його окремі гурти селян, настільки теж він приносив великі розчарування й ніде не захопив ширших мас з хліборобського населення. Хоч про цей рух і не можна так сказати, як каже Вігодзінський, що „landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaften gibt es überhaupt nicht; der antikollektivistische Bauernschädel hat sich nicht damit befreunden können“, *) але є безперечним фактом, що ні один з напрямків кооперативного руху не викликав такого захоплення й ентузіазму, як рух повного продукційного с.-г. кооперативу, й в той самий час ні один з напрямків кооперативного руху не мав таких крахів і розчарувань і таких нікчемних результатів, як саме-цей рух. Можна сказати, що весь кооперативний рух мав початок в сільсько-господарських повних кооперативах, бо комуністичні „громади“ Роберта Оуена й фаланги Фурье були ніщо інше, як прообрази кооперативних організацій того типу, на який такі надії покладають тепер і марксизм і комунізм. Всі ці організації типу Оуена, Фурье або Кобе мали в собі головну ознаку повного продукційного кооперативу, це-б то громадські засоби продукції й громадську землю, й організацію виробництва з одного виробного управління. Всі вони були організовані по типу великих господарств, а оплату праці членів різні кооперативи перепробували, починаючи од чисто комуністичної до індивідуальної, навіть не тільки відповідної до часу роботи, але й якості її. Перша з них — „Нью Гармонійська громада рівності“ мала 6 тисяч десятин найкращої землі, з прекрасними камінними будинками, господарчими й для життя, з повним живим та мертвим реманентом, з великим оборотним капіталом, бо окрім самого Оуена, який давав гроші, до громади вступив президент філядельфійської академії наук Мюкнер, який також був багатий і допомагав громаді своїми коштами. Громада користувалась загальною увагою й крім двох синів Оуена, які в ній працювали, до неї навідувались, щоб повчитись, цілі гурти учених і громадських діячів, герцог Саксен-Ваймарський і т. д. Громада мала всі матеріальні й моральні дані, щоб дійсно стати зразком для руху подібного роду, але вже через два роки громада фактично загинула. Безпосередньою причиною краху громади, каже проф. Туган-Барановський, „була неможливість для неї виробити потрібну кількість продуктів для утримання її членів, не зважаючи на крайнє скромний характер їх життя“. **)

*) W. Wigodzinski. Das Genossenschaftswesen in Deutschland ст. 269.

**) Проф. Туган-Барановский. Социальные основы кооперации. Ст. 33.

Безперечно, що окрім цієї причини був і ряд інших, але іменно вона відіграла найбільшу роль в „Нью-Гармонійській“ і ряді других громад, що виникли після її занепаду. Починаючи з „Нью-Гармонії“ організація громад не припинялась і до наших днів. Зараз же після розпаду „Нью-Гармонії“ виникають в Англії нові громади в „Орбістали“, а в Америці виникають фаланги по типу Фурьє, яких на протязі 5-ти літ, починаючи з 1844 року організувалось понад 30, але із всіх цих організацій, більше двох літ прожило тільки II. Всі вони так само скоро розпадались, як і виникали.

Варто особливо підкреслити, що всі вони з самого початку були забезпечені великими капіталами (общини Фурьє мали не менше 400.000 доларів на 400 членів) і всі вони були дуже добре організовані кращими знавцями сільського господарства з технічного боку. Ці інтелігенські організації не переставали виникати, як сказано, й до наших днів, але всі вони мали один кінець: крах моральний і матеріальний. В бувшій Росії класичним зразком таких організацій була община „Криниця“ на північному Кавказі. Скупчила вона коло себе видатних морально людей. Проіснувала вона понад 25 літ, але видана нею книжка „25 лѣт Криницы“ може служити найкращим доказом повної нежиттєздатности таких організацій. 25 літ „Криниця“ вела найтяжчу й найупертішу боротьбу в самій собі з тими антагонізмами, які виявлялись і між окремими членами й між групами їх. І все таки 25 літ найтяжчого життя й упертої боротьби во ім'я „ідеалу гармонійного життя“ скінчились тим, що й „Криниця“ розпалась.

Більш життєздатними вийшли общини, засновані на релігійних принципах, як гутеровські общини та общини духоборів, або на принципах релігійного брацтва, як Неплюєвська община на Чернигівщині, але ці організації мають мало спільного з кооперацією і в рахунок їти не можуть.

Важно тут підкреслити не те, що всі ці інтелігенські організації, не дивлячись на високий їх моральний підйом і на великі їх капітали, терпіли моральний і матеріальний крах і розпадались, а важно те, що ніде вони своїм прикладом і ідеями не викликали широкого також руху серед корінного хліборобського населення, що вони ніде не служили і не могли служити зразком для цього населення, зразком який би спонукав його змінити форми його господарства.

Але коли ці інтелігенські кооперативні організації не зробили жадного впливу на дрібних сільських господарів і ці останні не відцурались од власности на свою землю, то не зробили жадного впливу на них і кооперативні організації, склад яких був виключно з хліборобського населення малоземельного й безземельного. Найкращим зразком можуть для цього служити т. зв. „артілі“ М. В. Левицького, який в 90-х роках зорганізував коло 125 таких артілів на півдні України. Ці кооперативні артілі організувались для того, щоби члени їх з'єднували в одно свої земельні наділи й ремамент, за виключенням корів, свиней і птиці, й провадили спільне господарювання, розділяючи в кінці року весь урожай за відрахуванням видатків відповідно до числа душ артілі. Ці артілі в свій час наробили досить великого галасу, але причина, яка приваблювала до них селянство, була зовсім

не в переконанні хліборобів, що колективне господарство краще, ніж індивідуальне. Як раз навпаки. Приваблювала до них хліборобів безпроцентова позичка, яку видавали таким артілям земства, й надія за цю позичку прикупити худоби та реманенту й вилізти в самостійні господарі. *)

Артілі М. Левицького проіснували не більше трьох років і артільщики знов перейшли до індивідуального господарювання, поділивши придбаний реманент. Вони не тільки не заохотили нікого з сусідів до колективного господарювання, а якраз навпаки — довго служили прикладом непридатности колективних форм для хліборобського населення.

За такими спробами кооперативна література стежила з особливою увагою й завше найменший прояв їх не тільки реєструвала, але й описувала. Ці спроби завше були одиницями й ніде не констатувалось, щоби вони впливали на сусіднє хліборобське населення.

Перше десятиліття теперішнього віку дало цілий ряд кооперативних продукційних організацій на арендній землі. Коли артілів подібних до артілів М. Левицького, Західна Європа й Америка не знали зовсім, то арендні товариства з колективним господарством знав вже не тільки Україна, а й Західна Європа, бо такі арендні товариства існують вже і в Італії, і в Німеччині. Колективна аренда існує, правда, і в других європейських країнах, але колективну аренду з кооперативним господарством можна знайти лише, крім України, в Італії та Німеччині, та й то в останній зустрічається аренда для колективного використання лише пасовиск. Що-до Італії, то з 168 т-в колективної аренди, які налічувались в 1910 р., тільки 30 з них вели господарство на підставах повного продукційного кооператива, це-б то арендну землю не ділили між окремими членами, а влаштували на ній велике господарство, купували спільний реманент, спільно вели господарчі роботи по певному плану й т. д.

На Україні масового руху в організації таких кооперативів не виникло, але кооперативна преса відзначила виникнення їх в селі Пісчаному на Полтавщині в Зазірках та Дідові на Чернігівщині.

Про всі вже чисто хліборобські повні продукційні кооперативи, як італійські, так і українські можна сказати лише одно: це одинокі спроби, й ці поодинокі спроби ніде не довели наочно, що повний продукційний с.-г. кооператив є краща форма господарювання, ніж господарювання індивідуальне. Вони ніде не послужили таким приваблюючим зразком, дивлячись на який дрібні власники-хлібороби заохотили б одцуратись од своєї власности.

Але можна на це все сказати, що ні інтелігенські общини, ні хліборобські артілі й не могли служити таким зразком, бо перші, хоч мали великі капітали й добре обставлене та організоване господарство, не мали хліборобського складу своїх членів, а другі, хоч складались з дійсних рядових хліборобів, не мали потрібних капіталів і організації по останньому слову науки. Через те вони й не могли служити зразком.

*) С. Маслов. Кооперація в крестьянском хозяйствѣ, ст. 95.

Марксисти й комуністи ясно підкреслюють, що ці зразки зможе витворити лиш пролетарська держава, бо іменно вона зможе забезпечити їх і потрібними засобами продукції й організацією по останньому слову науки. Коли у західньо-європейських марксистів проекти таких „зразків“ не вийшли з сфери теоретичних міркувань, то російські комуністи вже практично приступили до діла й вже 8 літ ведуть організацію таких кооперативних зразків і з часу непа особливо стараються про розвиток сільсько-господарської кооперації, вважаючи, що вона наближає їх до соціалізму.

„Положение о социалистическом землеустройстве“ встановляє три зразки кооперативних організацій, які мають „преобразовать всю земледельческую промышленность на началах обобществления средств производства, товарищеского труда рационального ведения хозяйства“ (ст. 61): 1) комуна, в якій і споживання, й продукція засновані на комуністичних підставах, 2) с.-г. артілі, в яких об'єднуються лише засоби продукції й сама продукція, а розподіл продукції засновано на індивідуальних підставах, 3) с.-г. товариства, в яких об'єднуються засоби продукції й сама продукція для якої будь окремої галузі господарства (спільна обробка землі). Не можна сказати, щоби комуністична влада навіть при надзвичайно тяжких для неї умовах не зробила всього можливого, щоб дійсно витворити ці зразкові „кооперативні“ організації, дивлячись на які хлібороби одцураються од власности на землю й перейдуть до колективних форм господарювання. Перш за все під всі „комхози“ одведено кращі поміщицькі й монастирські маєтки, в яких зберігся живий і мертвий реманент, для них були мобілізовані кращі агрономичні сили, стаття 135 „Положения о социалистическом землеустройстве“ накладала на Наркомзем обов'язок робити всяку допомогу с.-г. колективам, як постачанням насіння, машин, худоби й т. д., так і всіма способами агрономичної й культурно-технічної допомоги. С.-г. колективи охоронялись найсуворішими декретами од всяких реквізицій, адміністративної сваволі й т. д. Нарешті декретом Совнаркома від 6 листопаду 1918 р. в розпорядження Наркомзему відпущено мільярд карбованців для видачі допомоги й позичок с.-г. комунам і трудовим товариствам, а також сільським громадам і гуртам хліборобів при умові переходу їх до спільного оброблення землі або до спільного збору хлібів. До всього цього був пущений в рух і величезний агітаційний апарат комуністичної держави на користь колективізації сільського господарства.

Комуністам не пощастило витворити з своїх „комхозів“ зразкових колективних господарств. „Комхози, особливо с.-г. комуни“, пише комуністичний кооператор А. Лозовий, *) „могли існувати й зріст їх можливий був у РСФСР лише при особливій увазі до них з боку державних органів, котрі систематично їм підпомагали. З переходом на господарський розрахунок в нових економічних умовах ми бачимо не тільки припинення розвитку колективізації сільського господарства в РСФСР, але й щорічне зменшення сітки „комхозів“. Коли до кінця 1921 року число комхозів зростало й досягло найвищої цифри

*) А. Лозовий. Сельсько-хозяйственная кооперація. Ст. 164.

15.079, то до кінця 1922 року число це зменшилось на 2058, а до першого січня 1923 р. їх стало вже 12.028. Ми не знаєм як далеко піде процес зменшення й т. д“. „Комхози“, пише далі А. Лозовий, „які були центром уваги всеї с.-г. політики земельних органів до 1921 р. після того стали їх пасинками, якими вже мало цікавляться не тільки в повітових і губерніяльних земуправліннях, але й у центрі.“

У всій сумній історії комуністичних комхозів важно не те, що комуністичній владі з тої чи іншої причини не пощастило створити зразкових колективних господарств“. Важно тут те, що в умовах страшного адміністративного й господарчого свавілля комуністичної держави були створені умови, при яких навіть елементарна колективізація, хоч би в формі т-ва для обробки землі, ставила сільського господаря не тільки в умови забезпечуючі од свавілля, але в умови захисту й навіть в умови всемірної допомоги з боку держави. Стаття 135 „Положення о социалистическом землеустройстве“, декрети загального характеру й адміністративні циркуляри про всемірний захист колективних господарств, мільярдний фонд, переважне право на привласнення реманенту панських економій і т. д. і т. д. — все це здавалось би мусіло й без „зразкових колективних господарств“, дивинути маси хліборобського населення бувшої Росії хоча би до найпростіших форм колективізації. Коли навіть не все хліборобське населення, то хоч московських общинників, коли навіть не цих, то хоч сільський пролетаріят. На останній і марксист, й комуністи поклали особливі надії. Останньому за браком реманенту й капіталів, здавалось, був навіть єдиний вихід в колективному господарстві. І все ж таки всі величезні заходи комуністичної влади не дали жадних наслідків. Хліборобське населення не виявило жадного бажання використати пільги, що давала держава й не перейшло, хоч би в трохи помітній мірі до колективного господарювання. Не тільки корінне хліборобське господарство зосталось індивідуальним і самостійним на всіх просторах бувшої Росії, але й осілий на землі сільський пролетарій (яких по підрахунку Струмліна налічувалось 1.400.000 чоловік, не рахуючи членів їх родин) зробився індивідуальним і самостійним продуцентом. Замість сподіваної колективізації еволюція земельного ладу в Радянській Росії пішла в протилежний бік: на сесії ВЦИК в травні 1922 р. прийнято декрет, яким „праву на землекористування надається твердість і стійкість в значінні: а) принципового признання його безсрочним; б) признання недопустимости позбавлення землі“. Дрібне господарство в комуністичній державі офіційно декретоване не тільки як індивідуальне й самостійне але й як дрібно-власницьке. Наведені факти з історії руху для створення повної продукційної кооперації в сільському господарстві свідчать лише про одне: глибока віра в те, що це найвища форма кооперації, панувала перед сто літ, для створення її покладено величезні жертви матеріальні й моральні, як ідеалістично настроєною інтелігенцією, так і хліборобським населенням і нарешті комуністичною державою й скрізь у всіх своїх формах цей рух потерпів глибокий крах і не захопив і не зацікавив широкої маси хліборобського населення хоч би в найменшій степені достойній уваги. Із сказаного само собою виходить і від-

повідь на поставлене вище питання: чи приведе повна продукційна кооперація до соціалізму? Теорії марксистів і комуністів, що створення продукційної кооперації в сільському господарстві спонукує дрібного господаря, як каже Каутський, добровільно відцуратись од свого права власности історією цієї кооперації не підтверджуються ні в меншій степені: такої кооперації не пощастило досі ніде витворити, й усі спроби витворити її, не зважаючи на найбільший ентузіазм і матеріяльні жертви не дали ніяких результатів і зовсім не захопили уваги хліборобського населення.

Що було причиною цього явища? І друге важне питання — чи ця причина, або ці причини — явище переходяче, яке можна усунути, чи вони мають значіння органічне? Чи причиною є, що селяне просто фанатики дрібного господарювання, як каже Каутський, чи марксисти й комуністи просто помилились, і причина лежить глибше — в самій природі дрібного сільського господарства й у природі продукційної кооперації?

Безумовно причина тут не одна. Їх є цілий ряд, і серед них грають свою ролю й антиколективістичний хліборобський череп, і фанатична любов до власного підприємства (хоч і в далеко меншій степені, ніж їм часто приписують) і цілий ряд других причин, але безумовно причиною тут служить сама природа дрібного й великого господарства й природа продукційної с.-г. кооперації.

Дрібне господарство було й зосталось і до цієї пори господарством індивідуальним, самостійним і заснованим на праві власности. Найважнішою рисою його є те, що дрібний господар в ньому одночасно й підприємець, і організатор, і власник капіталу й робітник. Вся цінність для дрібного власника його власного господарства полягає не в тому, що він здобуває з свого господарства зиск підприємця й нормальну оплату вкладеного в господарство капіталу, а в тому, що він має можливість вкласти в своє господарство свою працю й здобути цим засоби для життя. З капіталістичної точки погляду дрібне селянське господарство цілком нераціональна економічна організація, бо при нормальній риночній оплаті вкладеної в сільське господарство праці воно не дає зиску підприємця й не оплачує нормально капіталу. Чим менше господарство, тим менша оплата капіталу. Західно-європейське сільське господарство має два надзвичайно цінних дослідження народньо господарчого значіння ріжних типів хліборобських підприємств: 1) швайцарського селянського секретаріату, який робив свої досліді 20 літ і по де-яких питаннях охопив більше 2000 господарств, — досліді ці опубліковані Д-ром Ляуером в 1912 р. — і 2) досліді чеського професора Брдліка, який охопив своєю працею біля 400 господарств і провадив ці досліді на протязі чотирьох років. Опублікована його праця в „Хліборобському Архиві“ під назвою „Господарчі й соціологічні підстави земельної реформи в Чехословацькій Республіці“.

Цими працями вичерпуюче встановлено, що з капіталістичного погляду дрібне селянське господарство цілком нераціональна господарча організація. Так, коли розподілити прибуток підприємця і його

сім'ї на дві частини — на чисту оплату за витрачену працю підприємця і його сім'ї і прибуток на капітал (рахуючи 4% на вкладений в підприємство капітал), то в різних господарствах будуть такі результати (підррахунок З. Судова).

В господарствах, коли оплатити працю по риночних цінах	2-5 гект.	5-20 гект.	20-100 гект.	понад 100 гект.
Плата за працю	303 96%	152 72%	57 39%	—
Прибуток на капітал	12 4%	59 28%	88 61%	78 100%
Коли оплатити весь капітал, рахуючи по 4%				
Плата за працю	192 61%	95 44%	39 27%	—
Прибуток на капітал	123 39%	120 56%	106 73%	78 100%

Таким чином з цієї таблиці видно, що коли оплатити нормально працю господаря і його сім'ї то чим менше господарство, тим менше залишається у нього з його чистого прибутку на оплату капіталу й тільки в господарствах більше 100 гект. капітал оплачується нормально. В дрібному господарстві капітал оплачується в 10 раз менше, ніж нормальна оплата на грошовому ринку.

Цілком підтверджуються ці висновки й Д-ром Лауром, що можна бачити з такої таблиці:

Господарства	3-5 гект.	5-10 гект.	10-15	15-30	30-70
Оплата капіталу, вкладеного в підприємство в %/о	1,01%	2,66%	3,12%	3,33%	5,40%

Із цих таблиць цілком ясно впливає, що сучасне дрібне господарство збудоване на цілком інших принципах, ніж всяке, а особливо велике, капіталістичне підприємство, й що воно не керується основним принципом капіталістичної системи господарства — нормальною оплатою капіталу.

Яка ж істота дрібного сільського господарства й що являється оправданням його існування? Його трудоемкість і його продукційність. І трудоемкість його, й продукційність його вища, ніж у великого сільсько-господарського підприємства. Досліди проф. В. Брдліка й досліди Д-ра Лаура дають цілий ряд цифр, що підтверджують цю думку.

Так по дослідах проф. Брдліка в Чехословаччині в різних господарствах витрачається на один гектар така кількість праці, рахуючи в коронах (підррахунок В. Судовв):

Господарства	2-5 гект.	5-20 гект.	20-100 гект.	понад 100 гект.
	329 к.	221 к.	170 к.	138 к.

І разом з тим валовий прибуток з одного гектара, рахуючи в коронах:

Господарства	од 2-5 г.	5-20 г.	20-100 г.	понад 100 г.
	532 к.	451 к.	416 к.	408 к.

Як показують досліді Д-ра Лаура *) в ріжних господарствах Швайцарії витрачається на 1 гектар праці, рахуючи у франках:

Господарства	3-5 г.	5-10 г.	10-15 г.	15-30 г.	30-70 г.
	467 фр.	344 фр.	281 фр.	239 фр.	194 фр.

І разом з тим валовий прибуток г-ва, рахуючи на 1 гектар у франках:

Господарства	3-5 г.	5-10 г.	10-15 г.	15-30 г.	39-70 г.
	900 фр.	786 фр.	693 фр.	651 фр.	535 фр.

Ці цифри наочно переконують, що чим дрібніше господарство, тим більше воно вимагає і вмщає праці на одиницю площі й тим більший валовий прибуток дає з одиниці площі. Таким чином, чим менше господарство, тим більший його трудовий прибуток з одиниці площі. І не можна думати, що більші господарства дають за те більше других прибутків. І проф. Брдлік, і Д-р. Лаур однаково доводять, що т. зв. „народньо-господарчий“ прибуток тим вище з одиниці праці, чим менше господарство. Під народньо-господарчим прибутком розуміють звичайно платню за працю сім'ї господаря й робітникам, проценти кредиторам і на вложений капітал, оплату послуг лікаря, юриста, торговця с.-г. продуктами, державні та громадські податки.

Для Чехословаччини народньо-господарчий прибуток з 1 гектара в ріжних господарствах складає:

2-5 г.	5-20 г.	20-100 г.	понад 100 г.
420 кор.	333 кор.	305 кор.	265 кор.

В Швайцарії народньо-господарчий прибуток з 1 гектара:

Господарства	3-5 г.	5-10 г.	10-15 г.	15-30 г.	понад 30 г.
	618 фр.	534 фр.	444 фр.	417 фр.	353 фр.

Чим пояснюється більша трудойомкість дрібного господарства й більше його народньо-господарче значіння? Тим, що в ньому переважають ті галузі господарства й ті культури, які трудойомкі. Як свідчить проф. Брдлік, ріжні господарства на 1 гектар мають такі прибутки од продуктів хліборобства й продуктів скотарства:

Господарства	2-5 г.	5-20 г.	20-100 г.	понад 100 г.
Продукти хліборобства	223 к.	238 к.	253 к.	274 к.
Продукти скотарства	309 к.	213 к.	161 к.	104 к.

Ця таблиця свідчить, що дрібні господарства переважно здобувають продукти скотарства, а великі — польові продукти. Разом із тим і всі польові культури в дрібному господарстві інші, ніж у великому. В той час, як велике господарство цілком природно дбає більше про зернові культури, для яких зручніше можна вжити машин, в дрібні ому

*) Landwirtschaftliches Jahrbuch der Schweiz 1912, ст. 88.

господарстві переважають більше трудойомкі культури, до яких машинова робота може бути прикладена найменше, як напр. картопля, кукуруза, льон, коноплі та, окрім того, культури городні та садові. Таким чином з дрібному господарстві переважають галузі господарства й культури, які найменше піддаються машинізації, і для яких потрібна найбільша маса індивідуальної праці.

Все сказане про природу дрібного господарства приводить до слідуючого висновку: зведення дрібних господарств в одно велике господарство неминуче повело б до зменшення трудойомкости на тій самій площі землі, понизило б валовий прибуток з одиниці площі, понизило б трудовий прибуток кожного зі спільників у тому господарстві й, нарешті, понизило б взагалі народньо-господарчий дохід од сільського господарства. В цьому саме й лежить перша органічна причина, що робить беззглядним об'єднання дрібних господарств в централізоване велике господарство на підставах колективного продукційного підприємства. Друга органічна причина в тому, що галузі господарства й окремі культури в дрібному господарстві менше всього піддаються машинізації і найбільше нимають індивідуальної праці й це відіймає найголовніший аргумент од ідеї вигоди об'єднання дрібних господарств в колективні великі. Всі ці аргументи кожний дрібний господар знає й відчуває дуже добре, й у цьому лежить причина, чому досі дрібне господарство зовсім не інтересувалось переходом на підстави великого централізованого господарства.

Ці всі причини роблять і аргументи марксистів і комуністів про те, що дрібні господарі добровільно зречуться права власности на землю й що власність на землю в дрібних господарствах зникне сама собою; опертими на не вистарчаюче знання природи дрібного господарства й тому теорії, збудовані на таких аргументах треба визнати помилковими.

Таким чином можна вже з певним правом сказати, що с.-г. кооперація, як це вже доведено вище не тільки не веде до власної кооперативної системи, так званого „кооператизму“ або „кооперативного соціалізму“, що має замінити капіталістичний лад, а навпаки веде до зміцнення індивідуального й самостійного дрібного сільсько-господарського підприємства. Разом з тим с.-г. кооперація в формі повного продукційного кооператива не є переходовим щаблем і до соціалізму, бо сама природа дрібного господарства не носить в собі ніяких стимулів до повного об'єднання засобів продукції на колективних підставах.

Але для того, щоб дати вичерпуючу відповідь на поставлене питання, чи не є кооперація взагалі, а с.-г. кооперація зокрема перехідним щаблем од капіталізму до соціалізму, треба розглянути це питання ще й з другої сторони. Ті форми с.-г. кооперації, які існують тепер, не тільки зміцнюють дрібно-власницьке сільське господарство. Хоч і соціалісти й комуністи однаково тримаються тої думки, що всі інші форми с.-г. кооперації, окрім повної продукційної, „неминуче родять дрібно-буржуазні капіталістичні відносини, висовують на перший план капіталістів, їм дають найбільшу користь“, як каже Ленін, але не всі соціалісти тримаються таких поглядів. І соціалісти-народники й де-

які кооперативні теоретики не могли не звернути своєї уваги на т глибокі зміни й навіть на переродження дрібного сільського господарства, яке робить в ньому с.-г. кооперація. Було вже вказано на те, що дрібне сільське господарство — це господарство індивідуальне, самостійне й засноване на праві власності, як на землю, так і на засоби продукції. Зі всією властивою йому відпорною силою відстоювало воно досі ці особливості своєї природи. Одначе не можуть без відповідної уваги дослідників кооперації пройти факти з сучасної історії с.-г. кооперації, які свідчать, що в ці основні властивості дрібного сільського господарства вона вносить ґрунтовні зміни. Вона переводить його в якісь нові, досі не властиві йому форми. Цілий ряд своїх функцій дрібне господарство добровільно відмовляється самостійно й передає їх об'єднанню таких самих господарств — с.-г. кооперативові. Процес обміну — закуп і збут майже цілком передає дрібний господар своїм колективним органам — відповідним с.-г. кооперативам. Сам процес обміну проходить при пасивній участі господаря. Його функції виконує створена ним колективна організація. В самій продукції в цілому ряді процесів дрібний сільський господар добровільно відмовляється од самостійного провадження цих процесів і добровільно погоджується коритись приписам і реґляментам колективу. Вступаючи в кооперативне с.-г. товариство для хову худоби, насінняне товариство й т. д. господар мусить точно коритись приписам цих організацій у відповідних галузях свого господарства й вузько обмежити свою індивідуальну ініціативу. Нарешті, цілий ряд функцій свого господарства він провадить вже не власними засобами, а колективними, а де-які передає для провадження колективними засобами й колективними силами. Так, організуючи машинове товариство, бугаєве товариство й т. д. господар не заводить вже для відповідних галузів свого господарства власних засобів, а користується колективними. Заводячи маслобойний, сироварний завод, кооперативну бойню, він цілком одмовляється од виробу масла, виробу сиру й т. д. і передає ці роботи колективові, який і провадить їх колективними засобами.

Всі факти розбивають твердження про антиколективістичний череп дрібного сільського господаря, твердження про його фанатизм відносно права власності, про „інстинкт власності“ й т. д. Дрібний господар при відповідних умовах, очевидно, може провадити свою роботу й колективними засобами й не почувати потреби у власних засобах продукції, очевидно також у відповідних випадках може відмовитись і від самостійного господарювання принаймні в де-яких галузях свого господарства, й нарешті факти кооперативної практики показують, що вона його давно позбавила ізольованого індивідуального існування. Дрібний господар густо вже оплів своє господарство колективними організаціями й зв'язав себе з масою таких самих господарств, як і його.

Цілком природно, здавалось би, з цього можна зробити висновок, що цей процес переродження завдяки с.-г. кооперації дрібного сільського господарства на цьому не спиниться, а буде йти далі й глибше, поки воно цілком не змінить своїх власних засобів продукції на колективні, не передасть всіх своїх самостійних функцій утво-

реним ним кооперативам і не позбудеться взагалі свого окремішного існування, злившись з такими самими господарствами. Почавши з товариської молотарки, дрібний господар перейде й до оброблення землі товариським трактором і до посіву товариською сіянкою й т. д. привчиться до товариської праці й закладе товариство для урядження товариського хліва для худоби, кооперативного доїння і т. д. Приклад Люксембурзьких кооперативів товариської обробки землі показує, що нарешті й межі між полями можуть бути знищені, й звідси вже недалеко й до одмовлення од права на певні територіяльні межі земельних володінь.

Таким чином можна було б думати, що на місці самостійних окремих дрібних господарств витвориться якась нова господарча система, яка буде мати ту ознаку, що засоби продукції будуть належати окремим самостійним колективам і організація продукції цих колективів буде провадитись не згідно з волею окремих його учасників, а згідно з волею цілого колективу. Ця система господарства різко відрізнялась би від системи „кооператизму“, бо в основі її лежала б не боротьба за зиск, а боротьба за інтереси дрібних продуцентів певної галузі народного господарства, які для успішности боротьби з'єднались в колективи.

Найбільше ця система на перший погляд схожа з системою т. званого кооперативного соціалізму, найкращим виразником якого служить синдикалізм, але й від цієї системи вона відрізняється тим, що всі кооперативні організації, які складають її і яким належать засоби продукції, мали б метою не планомірну продукцію на соціалістичних підставах, а боротьбу об'єднаних груп продуцентів з споживачем за підвищення свого трудового доходу.

В таких приблизно контурах вирисовується ця нова система господарства, яка повинна б через с.-г. кооперацію витворитись на місці дрібних самостійних господарств. Факти кооперативної історії і практики й аргументи, які приводяться представниками цього напрямку кооперативної думки, занадто солідні й яскраві, щоби можна було пройти повз них без відповідного аналізу їх. Два кардинальних питання перш за все повстають при спробі такого аналізу: а) на скільки глибоко може просякнути колективізація в дрібне сільське господарство під впливом с.-г. кооперації? і б) які завдання ставить собі дрібний сільський господар колективізуючи ті чи інші галузі свого господарства. Тільки розв'язавши ці два питання, можна знайти відповідь на головне питання — чи с.-г. кооперація переводить всю масу дрібних сільських господарств у нову систему, основою якої будуть колективні засоби продукції й колективна організація продукції.

Для правильного розв'язання поставлених вище питань, треба перш за все нагадати, що с.-г. кооперація діє в двох процесах народного господарства — в процесі обміну й у процесі продукції. Факти з сучасної вже практики с.-г. кооперації показують, що в процесі обміну вона може охопити майже всі потреби дрібного господарства в збуті його продуктів і в закупі необхідних йому предметів. Боротьба за зиск, який збирає в процесі обміну з дрібного господарства

торговий капітал примушує дрібного господаря зорганізуватись і виставити проти капіталу рівну йому силу організованого власного торгового капіталу. У всякім разі ідеалом дрібного сільського господаря в обминути посередника й стати око на око з споживачем і промисловим продуцентом і за недосяжність цього ідеалу не може бути виставлено непереможних аргументів. Таким чином, принаймні теоретично, можна припустити, що в процесі обміну дрібний сільський господар передасть всі свої функції цілком кооперативним організаціям. Кооперативна практика наочно свідчить, що дрібний сільський господар вже тепер, можна сказати, на початках кооперативного руху, витворив більш менш розвинені кооперативні організації для всіх закупочних операцій, починаючи од с.-г. машин і угноєнь і кінчаючи предметами споживання, а для всіх форм збуту, починаючи од товариських хлібних елеваторів і холодильників і кінчаючи товариствами для збуту городини чи садовини. Цілком инакше стоїть справа охоплення кооперацією с.-г. виробництва. Вже доведено вище, що повна продукційна кооперація не виявила своєї життєздатности й не мала жадних успіхів. Але й часткова кооператизація в сфері с.-г. продукції має цілком певні межі, глибше й ширше яких вона не йде. Всі кооперативні організації в сфері с.-г. продукції, які виникали до цієї пори й виявили свою життєздатність, чи то в державах капіталістичного ладу, чи в РСФС, всі вони можуть бути зведені до слідуєчих груп:

- 1) Кооперація для переробки с.-г. продуктів (маслобойні, сироварні, виноробні, кооперативні бойні й т. д.)
- 2) Кооперація контрольна (контрольні союзи скотарські, насінняні й т. д.)
- 3) Кооперація для плекання племінної худоби.
- 4) Кооперація машинова.
- 5) Кооперація меліоративна.
- 6) Кооперація для постачання електричної енергії.

Цими 6-ма групами кооперації й обмежується спільне господарство в сфері продукції. Інших кооперацій вона не знає ні в галузі польовництва, ні в галузі скотарства, ні в галузі городництва, ні в галузі садівництва.

Але надзвичайно важно приглянутись до суті й тих кооперацій, які існують тепер, до цих 6-ох зазначених груп, щоби можна було зробити ясний проіноз що-до дальшого їх розвитку. Яку вони собі межу в сфері продукції ставлять і які причини примушують дрібного господаря творити ці кооперації.

Основною рисою будь-якої кооперації з перелічених груп є те, що вони творяться для організації капіталу для с.-г. продукції, а не для організації праці в с.-г. продукції.

Є цілий ряд галузів сільського господарства, які вимагають спеціального споруження й спеціального знання, і значить ці галузі вимагають і спеціальних капіталів. Ці капітали велике сільсько-господарське підприємство здобуває легко, але сам по собі окремий дрібний господар не може мати цих порівнюючи великих капіталів і витрата їх для одного дрібного господарства була б нерентабельною.

Так дрібний господар не може затратити власних коштів на будівництво маслоробного заводу, на купівлю породистого бугая, великої молотарки, на запрошення контроль-асистента й т. д., бо хоч все це дає великі вигоди, але не під силу одному господареві, та й нерентабельно будувати завод для невеликої продукції дрібного господарства, купувати й утримувати породистого бугая для одної-двох корів і т. д. З'єднавшись в кооператив і організувавши капітал, дрібні господарі одрежують можливість мати всі ті переважні особливості, які має капіталістичне підприємство. Але на цьому й обмежиться й мета таких кооперацій і межі їх просякнення вглиб дрібного господарства. Сама продукція — організація праці в продукції залишається по-за межами кооперації і провадиться або виключно найманою працею, або індивідуально кожним господарем, котрий використовує лише кооперативні засоби для своєї праці індивідуально. Дійсно великий кооперативний маслоробний завод, сироварня, т-во для постачання електричної енергії і т. д., провадять свою роботу не силами своїх членів дрібних господарів, а звичайно найманою працею, так само як і в будь-якому капіталістичному підприємстві. В контрольному союзі дрібний господар використовує лише послуги спільного контроль-асистента й спільної лабораторії, але всю працю годівлі худоби й догляду за нею провадить індивідуально. Також в товаристві для хову худоби все засноване на індивідуальній ініціативі й праці самого господаря, який використовує лише кооперативні засоби. В машинній кооперації об'єднання служить також тільки для організації капіталу, а не для організації самої с.-г. продукції, бо використовуючи кооперативну жнивварку, господар працює нею сам індивідуально, використовуючи трактор, він користується машиною, яка працює з найманим машинистом, користуючись молотаркою, господар працює при більших машинах знов таки поденною робочою силою і т. д.

Таким чином кооперації для с.-г. продукції мають виключно одно завдання: організація капіталу для тих галузів господарства, які вимагають затрати капіталів на спеціальне спорудження. Організації самої продукції тих самих галузів господарства такі кооперації не провадять і вона виконується або найманою працею на звичайних підставах капіталістичного підприємства, або індивідуальною працею кожного окремого члена кооперації.

Таким чином факти кооперативної сучасної практики переконують, що с.-г. кооперація в сфері с.-г. продукції не просякає глибше завдання організації капіталу в тих випадках, коли яка-небудь галузь господарства вимагає затрат капіталів, непосильних поодинокому дрібному господарству, але можна сказати ще більше, вона й не може ввійти в сферу самої с.-г. продукції. Сама природа с.-г. продукції ставить їй межі, за які вона не може перейти, бо основна риса цієї природи є — індивідуальна праця. Всі роботи для вирощування с.-г. рослин і плекання с.-г. тварин вимагають перш за все свідомого відношення до кожного процесу, принатурювання кожної дії й кожного руху до індивідуальних умов, в яких провадиться робота. Машинізація в сільському господарстві може бути проведена в дуже незначній степені. Для того, щоби ясно це зрозуміти, досить нагадати, що в

промисловості вищою формою продукції є так званий тайлоризм, який намагається звести участь робітника в процесі роботи до цілком механичних, точних рухів без найменшої участі його індивідуальності в роботі, інакше кажучи промислова продукція намагається його зробити бездушним додатком до машини. В можливості перейти в промисловості до цієї вищої точки машинізації полягає основна причина її успіхів. В сільському господарстві панують протилежні тенденції. Чим більша участь в процесі с.-г. продукції свідомої й творчої сили працюючого, тим більший ефект праці. Не кажучи вже про те, що більшість процесів с.-г. продукції мають в основі індивідуальну працю, навіть в тих випадках, коли вводиться в процес машина, момент свідомості, неперервної уваги, постійної розміркованості працюючого, має найперше значіння. Сіялка напр. виконує свою роботу зовсім не так, як який небудь ткацький станок, де участь робітника не має майже жадного значіння. Сіяч коло сіялки не тільки мусить напружено пристосовувати хід сіялки до рел'єфу поля й напрямків ходу, він мусить неухильно стежити й за ральниками, й за висівними приладами, й за поповненням скрині й т. д. Можна сказати, що 75% успішності засіву залежить од робітника й тільки 25% од машини. Навіть в жатті хліба жнивварками успіх роботи залежить в значно більшій мірі від робітника, ніж од машини, бо мало того, що робітник мусить стежити за правильним ходом машини, під рукаю у нього є цілий ряд всяких підойм, якими він мусить на кожному кроці пристосовувати машину й до рел'єфу поля, й до густоти хліба, й до рівності його стояння й т. д.

Але більшість процесів с.-г. продукції вимагають не тільки неухильно-уважного й постійно-свідомого відношення з боку робітника, але й постійно творчого відношення. Вибір моменту оброблення землі, посіву, часу й характеру міжпосівних праць, жнив, вибір провідителя для розплодження своєї худоби, вибір і характер способів годівлі худоби, вибір напрямку й змін для тої чи іншої галузі господарства й т. д. вимагає од працюючого в сільському господарстві не тільки свідомого й уважного відношення, але й постійно творчого відношення.

Але мало того. Кожний с.-г. процес — оброблення землі, посів, жнива, молотьба, годівля худоби й догляд за нею, вирощування саду, городні роботи й т. д. і т. д., кожний такий процес цілком під силу кожному окремому індивідуумові. Коли розмір роботи вимагає скількох робітників, то з'єднання зусиль не робиться, а робота провадиться кожним індивідуально. Коли для будівництва маслоробного заводу кожний окремий господар безсилий, і треба з'єднати зусилля, то для того, щоб зжати поле, чи засіяти його, чи вигодувати худобу й т. д. такого з'єднання зусиль непотрібно, бо кожний господар може таку роботу виконати своїми силами, й ні кількість її, ні якість її ні трошки не будуть менші й гірші, ніж тоді, коли б гурт господарів звів свої поля до купи й спільно робив би всі роботи. Можна навіть сказати більше: індивідуальна творчість і господарча заінтересованість окремого господаря при певній можливості зробити всі роботи самостійно, є найбільшими стимулами до найвищої й найдосконалішої с.-г. продукції.

І чим далі, тим менше залишається стимулів для об'єднання праці в сільському господарстві. До цього спричинюється прогрес с.-г. техніки, бо коли раніше, щоб орати сабаном, потрібна була супряга — зародкова форма кооперації, то з удосконаленням плуга, коли його легко тягне й пара коней, потреба в супрязі пропадає; коли раніше для жнив потрібна була „толока“, теж зародкова форма кооперації, то з розповсюдженням жниварок кожний господар і сам легко справляється з жнивами, й потреба в толоці одпадає; коли раніше заводились громадські випаси для худоби, то тепер годівля худоби переходить на стойлове утримання, яке кожний господар провадить самотійно й т. д. Таким чином в самій с.-г. продукції існують тенденції до індивідуалізації провадження с.-г. процесів, і яких-будь стимулів для тих чи інших других форм кооператизації їх чи колективізації не існує. Із цього можна зробити той висновок, що в сфері продукції дрібне сільське господарство залишається самотійним і індивідуальним. А цим вже сама собою дається відповідь на питання, чи переводить с.-г. кооперація сучасне дрібне сільське господарство в нову господарчу систему, в якій засоби продукції будуть кооперативними, а організація продукції буде також провадитись кооперативно. В нову систему с.-г. кооперація не переводить дрібного сільського господарства, бо основа сільського господарства — продукція при найглибшому просякненні с.-г. кооперації в господарство, залишається індивідуальною й самотійною. С.-г. кооперація вносить глибокі зміни в дрібне сільське господарство, але ці зміни не міняють його природи, а лише зміцнюють її. Правда, с.-г. кооперація, як уже сказано, позбавляє дрібне сільське господарство його ізольованого становища й вводить його в органічний зв'язок з другими такими самими господарствами але й у цьому зв'язку дрібне господарство залишається індивідуальним і самотійним підприємством з власними засобами продукції. Вся мета того зв'язку полягає ні в чому іншому, як в потребі ввілляти нові сили в г-во й захистити його властивості од ворожих сил.

Можна було б думати, що на всі запитання, зроблені вище про ролі с.-г. кооперації в соціально-економічному житті може бути тільки одна відповідь: коли с.-г. кооперація не погоджується й навіть суперечить так званому кооператизмові й коли с.-г. кооперація не є перехідна ступінь до соціалізму, то вона є, як каже Крюгер, „законним членом капіталістичної системи“ й служить, як і інші галузі кооперації, лише „корективом“ до її недосконалостей, як каже проф. Валенті.

Однак глибший аналіз природи с.-г. кооперації й її ролі в розвитку соціально-економічних відносин приводить до безперечного висновку, що й такий погляд був би цілком помилковий. Аналіз природи дрібного сільського господарства, зроблений вище, привів уже до висновку, що воно збудоване на цілком інших підставах і має цілком іншу мету, ніж капіталістичне підприємство. Воно, перш за все, не керується в своїй організації продукції принципом одержання найбільшого прибутку на капітал, а принципом постійного й рівномірного забезпечення праці й нормальної її оплати. В дрібному господарстві господар одночасно й підприємець, і капіталіст, і робітник,

але інтереси робітника в ньому перевищують інтереси капіталіста й підприємця й стоять на першому місці. Дрібне г-во може завдяки тому існувати без нормальної оплати вкладеного в нього капіталу й прибутку підприємця, коли воно забезпечує інтереси праці.

Отже, наскільки с.-г. кооперація служить одним з найголовніших засобів до економічної організації таких не збудованих на капіталістичних принципах господарств, то вона не може бути ні „законним членом“, ні „корективом“ капіталістичного ладу.

Коли прийняти на увагу, що навіть в найбільш індустріальних країнах (виключаючи Англію) не менше 40% населення є власниками дрібних сільських господарств, то з цього став ясным, що сучасний світ збудований на двох народньо-господарчих системах: капіталістичній і, так би сказати, системі трудового сільського господарства. Кожна з цих систем має свою власну соціальну й економічну природу, кожна з них захоплює певні терени народнього господарчого життя, кожна з них має свої власні тенденції розвитку. Вони існують поруч одна з одною, тісно зв'язані одна з одною, але дальша еволюція кожної з цих систем іде своїми власними шляхами.

С.-г. кооперація служить одною з найважливіших підвалин організації другої з цих систем — системи трудового сільського господарства й уже через те вона є властивістю останньої, а не „законним членом“ системи капіталістичної. Через те вона не служить „корективом“ до капіталістичної системи господарства. Її база й її значіння далеко глибші й ширші. Вона є одною з основ другої системи господарчої організації сучасного світу — системи трудового сільського господарства й вона організує його продукцію згідно з вимогами сучасної техніки сільського господарства й вона служить регулятором в процесі обміну господарчих взаємовідносин з другою системою — капіталістичною. В цьому іменно полягає одна з найважливіших рис соціально-економічної природи сільсько-господарської кооперації.

Таким чином, коли раніше було доведено, що с.-г. кооперація має основною рисою своєї природи те, що вона є кооперацією дрібного с.-г. продуцента з завданням боротьби за збільшення трудового доходу останнього в процесі обміну з одного боку й у процесі продукції шляхом поліпшення й побільшення її — з другого, то разом із цією рисою встає друга с.-г. кооперація є одною з найважливіших підвалин одної з сучасних систем народнього господарства — системи трудового сільського господарства, метою якого є головним чином, — забезпечення постійною й рівномірною працею дрібного продуцента й нормальний трудовий його зарібок.

Видання Українського Інституту Громадознавства в Празі.

Publications de L'Institut Ukrainien de Sociologie á Prague.

Вийшли:

- І. Івасюк. Кубань. Економічний нарис. 118 ст. Ц. 0.75 дол.
- Суспільство (La Société) Збірник I—II. Стор. 160—10. Ц. 0.75 дол.
- П. Сулятицький. Нариси з історії революції на Кубані. Т. I. Стр. 196 Ц. 1.00 дол.
- М. Ю. Шаповал. До питання про організацію українських соціологічних студій. Ст. 20. Ц. 0.12 дол.
- Суспільство (La Société). Збірник III—IV. Стор. 184. Ц. 0.75 дол.
- Микола Шаповал. Проблеми демократії проф. Т. І. Масарика. Ст. 12. Ц. 0.10 дол.
- Др. М. Мандрика. Національні меншости в міжнародньому праві. Ст. 44. Ц. 0.30 дол.
- Його-ж. Соціологія і проблеми суспільного виховання в Спол. Штатах Америки. Стор. 10. Ц. 0.06 дол.
- Хроніка („Суспільство“), ч. I—II. Ц. 0.06 дол.
- М. Ю. Шаповал. Місто й Село. Ст. 32. Ц. 0.25 дол.
- Проф. В. Коваль. Соціально-економічна природа сільсько-госп. кооперації. Стор. 46. Ц. 0.30 дол.
- Др. М. Мандрика. Фактори суспільної еволюції і суспільні антагонізми (консп. студій на прав. рукопису).
- Др. Ем. Халупний. Система соціології (в нарисі). Стор. 56. Ц. 0.35 дол.

Готові до друку:

- Делевський. Суспільні антагонізми.
- Проф. Руд. Челлен. Держава як форма життя.
- Проф. Крейчі. Позитивна етика.
- Проф. Т. І. Масарик. Чеське питання.
- Сулятицький. Нариси з історії революції на Кубані Т. II і III.
- Проф. Т. І. Масарик. Наша нинішня криза.
Іван Гус.
- „не Вормс.“ Соціологія.
- Проф. А. Дамашке. Земельна реформа.
- Проф. Л. фон Візе. Загальна соціологія.
- „ „ Історія соціології.
І інші.

Адреса : Praha III. Šeřikova, 4-III. Tchechoslovaquie.

«СУСПІЛЬСТВО»

LA SOCIÉTÉ.

Орган Українського Інституту Громадознавства в Празі.

Зміст книг I—II. Ст. (160—10):

1. Від Редакції. 2. Проф. Др. *Ари. Блага*: Розвиток соціології в Чехословаччині. 3. *М. Шаповал*: До організації українських соціологічних студій. 4. Проф. *Чепін*: Застій родинного побуту. 5. Проф. *Ф. Щербина*: Проблеми світової сільсько-господарської статистики. 6. Проф. Др. *Л. Фон Візе*: Начерк вибудування науки про суспільні відносини. 7. Др. *М. Мандрика*: Національні меншості в міжнародному праві. — Обговорення літератури. — Рецензії та бібліографія. — Замітки. — Хроніка Укр. Інституту Громадознавства.

Зміст книг III—IV. (Ст. 184):

1. Проф. *В. Коваль*: Соц. екон. природа с.-г. кооперації. 2. Проф. *Е. Росс*: Підстави промислового дуалізму. 3. *М. Шаповал*: Місто й Село. 4. Проф. *А. Ельвуд*: Група та суспільство. 5. *В. Петрів*: До проблеми сучас. армії. 6. Проф. *П. Сорокін*: Рос. соціологія в ХХ в. 7. Проф. *Р. Міхельс*: Соціологія Італії. 8. Др. *М. Мандрика*: Нац. меншости в міжнарод. праві (докінчення). 9. Др. *І. Донской*: Етичний марксизм. Обговорення літератури. Рецензії. Замітки.

Книга V—VI в друку.

УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИЧИЙ УНІВЕРСИТЕТ

(школа позаочного навчання)

при Українським Інституті Громадознавства в Празі.

Відділи: українознавства, суспільних наук та сучасних суспільних проблем.

Курси: практич. знань, середньої освіти, технічні (агрон., електротехн., будівельн. і т. п.).

За інформаціями звертатись до канцелярії Університету:
Praha III. Šeřikova. 4/III.

Handwritten signature or mark